

Tulquarnar och Beckequarnar i Marks Härad

En metodstudie och diskussion om kvarnningens
kulturhistoriska arv

Susanna Eschricht

Eschricht, Susanna (2006): *Tulquarnar och Beckequarnar i Marks härad. En metodstudie och diskussion om kvarnnäringens kulturhistoriska arv.*

D-uppsats 10 poäng, fördjupningskurs i kulturgeografi

Handledare: Ulf Jansson

Språk: Svenska

Syftet med denna uppsats är att lyfta fram och diskutera kvarnnäringens kulturhistoriska arv, dvs. dess historia och de fysiska spår som fortfarande finns kvar i landskapet. Redan i medeltida källor är det tydligt att kvarnnäringen var en ekonomisk betydande verksamhet. Eftersom det fanns en klar fördel med att kontrollera näringen uppstod så småningom en politisk maktkamp som kulminerade under 1600-talet. Kampen stod då mellan adeln och kronan, vilka i sin tur försökte motverka böndernas husbehovskvarnar. Trots kvarnnäringens intressanta och viktiga historia har den blivit lite uppmärksam. I samband med fornminnesinventeringar har kvarnlämningar sällan blivit upptagna, och relativt få har blivit klassade som fornlämningar. I denna studie har jag identifierat och lokaliserat kvarnar och lämningar från kvarnar i Marks härad i södra Västergötland. Detta har gjorts med hjälp av en källstudie på riksarkivet som omfattade historiska kartor och skriftliga källor. Källstudien har kombinerats med en fältstudie där jag närmare undersökte och beskrev ett urval av de lokaler som källmaterialet identifierat. Källstudien visade att Marks härad haft ovanligt många små skvaltkvarnar för husbehov, medan tullkvarnarna haft en mindre betydelse. Denna utveckling är anmärkningsvärd med tanke på kronans kontroll och restriktioner. Ägandeförhållanden och naturgeografiska förutsättningar är viktiga faktorer, men även det faktum att Markborna troligen framgångsrikt stod emot överhetens kontroll.

Nyckelord: vattenkvarnar, kvarnnäringens historia, kulturhistoria, kulturmiljövård, Marks härad.

The purpose with this study is to enlighten and discuss the cultural heritage of the milling industry, i.e. its history and its physical remains, still present in the landscape. Sources clearly show that the milling industry was of great economical importance already in mediaeval times, and the obvious benefits of controlling this industry lead to a political struggle peaking during the seventeenth century. The counterparts comprised the State and the nobility, both trying to obstruct the peasant's small watermills or hand-mills. However, despite the interesting and important history of the milling industry, it has not been fully acknowledged. Documentation on mill remains are underrepresented in the culture heritage management, and relatively few remains are listed as ancient remains.

In this study I have located and identified mills and remains from mills in Marks Administrative County in Southern Västergötland. This was done with a survey based on historical sources, such as maps and documents from riksarkivet. The study has been combined with fieldwork, in order to further examine and describe a selection of the sites that were identified from the historical sources. The historical survey showed that the area have had a remarkable amount of small horizontal watermills mainly used for household requirements, whereas mills for revenue were of lesser importance. In relation to the governments control and restrictions, this development is remarkable. Explaining factors can be found in property rights and topography, but also that the inhabitants of Mark probably successfully resisted governmental control.

Keywords: watermills, history of the milling industry, culture history, culture heritage management, Marks Administrative County.

Tack Hyssna hembygdsförening och särskilt Inger Persson för husrum din fantastiska gästvänlighet.

Tack Ulf Jansson för tålmodig handledning

Tack Clas Tollin för värdefulla kommentarer

Bilden på framsidan visar en del av den geometriska jordeboken över Bosgården i Sätila socken. Gården hade både såg och kvarn 1649. Källa: JB. Öresten: 38-39. Riksarkivet

Innehållsförteckning

Inledning	2
Syfte	3
Frågeställningar	3
Studieområdet	3
Metod och avgränsning	3
Disposition	4
Tidigare forskning och litteratur	4
Översikt över kvarnens teknik och utveckling	6
Kvarn driven av djurkraft	6
Vattenkvarnen	7
Fördämningar och dammar	9
Höst och vår – tid för bakning	10
Kvarnnäringen – en viktig del av ekonomin	10
Kvarnplikt	11
Kampen om kvarnnäringen i Sverige	12
Lagstiftningen under medeltid	12
Staten strävar efter kvarnmonopol	13
Rannsakingar och förbud	14
Kvarnkommissionen	15
Studieområdet, Marks härad	17
En kort beskrivning av Marks geografi och historia	17
Kvarnnäringen i Mark under 1600-talet och 1800-talet - Vad berättar källorna?	19
Kvarntullsmantalslängder	19
Äldre geometriska kartor	20
Kvarnkommissionen – rannsaking av kvarnar i Marks härad	22
Skvaltkvarn eller hjulkvarn	23
Hur betungande var skatten?	24
Vilka ägde kvarn	24
Frälse- eller kronokvarnar?	25
Kvarnar i Mark under 1800-talet	27
Kvarnarnas kapacitet i förhållande till andra regioner	29
1800-talets utveckling och förändring	29
Sammanfattning	30
Varför så många kvarnar? Hur kan utvecklingen i Mark förklaras?	31
Inventering av kvarnar i Marks härad	33
Avgränsning av studieområden	33
Tidigare inventerade kvarnar i Mark	33
Metod	34
Resultat från inventeringen	35
kvarnfall med lång kontinuitet	35
Exempel på lämningar efter äldre kvarnar	38

Kulturhistoriskt värde och antikvariska synsätt	40
Inventerade kvarnar och antikvarisk status	42
Kvarnbyggnader	43
Industrihistoria eller agrarhistoria?	43
Industriminnesforskningens utveckling och några internationella jämförelser	44

Sammanfattning och diskussion **46**

Käll- och litteraturförteckning	49
Otryckta källor	49
Övriga otryckta källor	49
Kartmaterial	49
Internetkällor	49
Tryckta källor	49

Tabell- och figurförteckning

Tabell 1. Husbehovskvarnar och handkvarnar enligt kvarntullmantalslängden 1627. s.20

Tabell 2. Tullkvarnar enligt kvarnkommissionens protokoll 1699. s. 27

Tabell 3. Inventerade kvarnlämningar enligt fornminnesregistret. s. 42

Figur 1. Schematisk skiss över skvaltkvarn s.7

Figur 2. Schematisk skiss över hjulkvarn s.7

Figur 3 Exempel på överfallshjul och underfallshjul. s. 8

Figur 4 Marks härads socknar. s. 18

Figur 5 Geometrisk avmätning över Stora Hulta i Sätilla socken. s. 21

Figur 6 Tullkvarnar i Marks härad vid 1600-talets slut. Enligt kvarnkommissionens protokoll. s. 26

Figur 7 Andelen jordnaturer i Marks härad vid 1600-talets slut. s. 27

Figur 8 Antalet husbehovskvarnar och tullkvarnar i de norra socknarna. s. 28

Figur 9 Antalet husbehovskvarnar och tullkvarnar i de södra socknarna. s.28

Figur 10 Exempel på kvarnlämningar i Hyssna och Sätilla socknar. s. 35

Figur 11 Den restaurerade skvaltkvarnen i Ekån. Istorp socken. s.37

Figur 12 Dämnet till Bengts kvarn, ca 50 meter från Ekån, Istorp socken. s. 37

Figur 13 Stenvalvsbron vid Hyltenäs och en husgrunden som kan ha utgjort en grund till en kvarn.

Öxnevalla socken. s. 38

Figur 14 Möjliga lämningar från en kvarn som fanns under Nordbacka hemman vid mitten av 1600-talet. Hyssna socken s. 39

Bilaga 1. Inventerade kvarnar i Marks kommun. s. 52

Bilaga 2. Kartor över inventerade kvarnar i Marks kommun s. 56

Inledning

Redan under medeltiden var kvarnnäringen en utvecklad industri med en betydande kapitalinvestering. Främst har vattenkraft utnyttjats, men också vindkraft, djur- och handkraft. Att mala säd var en viktig del av jordbruksarbetet, och i Sverige var det vanligt att en gård hade en kvarn för husbehov. Men det var också vanligt med tullkvarnar som malde mot betalning, oftast i form av säd eller mjöl. Att äga mark med förutsättningarna att uppföra en kvarn, dvs. ett bra kvarnfall gav möjligheter till stora intäkter. Intäkterna kom naturligtvis att öka ju fler som utnyttjade kvarnen. Följaktligen låg det därför ett intresse i att kontrollera denna nödvändiga förädlingsindustri.

Det finns idag ett flertal bevarade kvarnar i landet, ofta omhuldade av hembygdsföreningar. Kvarnarna utgör en sista rest av de småindustrier som förr var vanliga på landsbygden. De bevarade och restaurerade kvarnarna är relativt yngre kvarnar, varav de flesta är uppförda under andra hälften av 1800-talet och var kanske i drift till omkring 1950-talet. Dessa små bygdekvarnarna ersattes så småningom av stora handelskvarnar som etablerades i landets större hamnstäder från och med 1800-talets slut.¹

Men framförallt har kvarnnäringens långa historia lämnat spår efter sig i landskapet. En del av dessa är tydliga ruiner medan andra är mer svårtolkade utan arkeologiska undersökningar. De flesta lämningarna är vad man inom arkeologin kallar efterreformatoriska fornlämningar och som inom arkeologisk forskning sällan har hög prioritet. Förklaringen ligger dels i att arkeologer inte anser att sentida lämningar har ett vetenskapligt värde i förhållande till det skriftliga källmaterialet. Dels betraktas och hanteras i allmänhet inte sentida lämningar som fornlämningar av kulturmiljövårdens institutioner.² Kritik har dock från vissa håll förts fram mot länsstyrelsers prioriteringar och under senare år har också sentida bebyggelseämningar uppmärksammats i större utsträckning.³

I vilken mån kulturhistoriska byggnader eller lämningar uppmärksammas samt vilken status de har i kulturmiljövården är delvis beroende av den forskning som bedrivits kring dem. I begreppet kulturhistoriskt arv rymmer såväl materiella som immateriella värden, dvs. dokumentation av byggnader, ruiner eller lämningar, deras historia samt hur de upplevs och vilken betydelse de har idag. Forskningsfältet kan därmed omfatta ett flertal discipliner samt utgå från en rad olika perspektiv. Exempelvis kan kvarnars teknik och byggnadskultur beskrivas, vilket är ett område som är relativt väl utforskat, eller så kan man utgå från ett socialt perspektiv. Vilken ställning hade exempelvis mjölnaren i bondesamhället eller vilken betydelse hade kvarnen som mötesplats i bygden?

Som de första raderna i inledningen antyder kommer jag i denna uppsats betona kvarnnäringens ekonomiska betydelse och hur den har påverkat politiska beslut förordningar och lagar. I studieområdet Marks härad i Västergötland kommer den allmänna kvarnhistorik att sättas i relation till hur kvarnnäringen har utvecklats i området. Källstudier kommer att kombineras med en fältundersökning för att dokumentera vad som finns kvar och för att få en bild av hur dessa lämningar kan se ut.

---

¹ Spade, B. 1997. s. 7

² Carlie, A. och Kretz, Å. 1997. s. 215.

³ Exempelvis Mogren, M. 1995., Lind, H och Svensson, E 2001.

Syfte

Uppsatsens mål är att uppmärksamma och diskutera de spår som idag kan finnas kvar i landskapet från kvarnnäringen i ett område, i det här fallet Marks kommun i södra Västergötland. För att diskutera vad dessa lämningar representerar och vilket värde de har, består uppsatsen av några delmål eller undergripande syften. I första hand ska jag utifrån källmaterialen försöka finna en metod att inventera de fysiska spår som kan finnas från kvarnar, både från 1600-talets och från 1800-talets källor. Dessa ska sättas i relation till hur kvarnnäringen har utvecklats i Marks härad samt till den allmänna kvarnhistoriken. Som bakgrund kommer därför kvarnnäringens historia och ekonomiska betydelse att belysas, med en betoning på 1600-talets politiska och ekonomiska samhälle. Till sist kommer jag också att undersöka hur framförallt kvarnhistoriska lämningar, men också kvarnbyggnader uppmärksammas och behandlas inom kulturmiljövården idag.

Frågeställningar

Hur har kvarnnäringen utvecklats i Mark – vad berättar källorna? Vad är karaktäristiskt då det gäller typen kvarnar och deras kapacitet? Hur och vilka kontrollerade näringen i Mark? Vilka faktorer kan förklara utvecklingen i området?

Vilka fysiska spår kan man finna från kvarnar i området? Hur ser dessa ut och går det att finna spår från 1600-talets kvarnar?

Hur uppmärksammas kvarnar, ruiner eller lämningar från kvarnar i kulturhistoriska arbeten och hur behandlas och värderas de inom kulturmiljövård idag?

Studieområdet

Det område jag valt att studera är Marks härad som ligger i södra Västergötland och gränsar till Halland. Mark som är en del av sjuhäradsbygden är i första hand känd för sin textilindustri. Industrin har präglat bygden från 1800-talet och är ännu idag kommunens viktigaste näring. Eftersom källmaterialet är uppdelat efter härader och socknar är också studieområdets utbredning baserad på dessa äldre administrativa indelningar. Studieområdet är därför större än kommunens utbredning. Till stor del sammanfaller dock dagens kommungräns med den tidigare häradsgränsen, men två socknar i nordöst tillhör idag Borås kommun och fyra socknar i den södra delen tillhör Varbergs kommun. De områden eller socknar som jag har valt för inventering ligger i Marks kommun.

Att valet föll just på Mark beror bl.a. på tillgängligheten av en del av källmaterialet, närmare bestämt de äldre geometriska kartorna. På riksarkivet pågår just nu ett projekt att sammanställa en nationell utgåva av detta kartmaterial som framställdes under perioden 1630-1655. Kartorna skannas och skrivs ut i skalenlig storlek och karttexten tolkas och renskrivs. Än så länge har ett antal härader gått igenom varav ett är Marks härad.⁴ I Mark har också kartorna använts i ett tidigare sammanhang då initiativtagare för kartprojektet, kulturgeograf Clas Tollin, gjorde en inventering av humle i bl.a. Hyssna socken. Genom Clas Tollin fick jag också kontakt med hembygdsföreningen i Hyssna som också visade stort intresse av denna inventering.

Metod och avgränsning

Textilindustrins etablering var beroende av forsar och strömmar och det är inte ovanligt att samma vattenfall som gav kraft till industrin tidigare nyttjats för kvarnar eller sågar. I uppsatsen är det just kvarnar drivna av vattenkraft som kommer behandlas. För studieområdet faller sig denna avgränsning naturlig eftersom det inte fanns några väderkvarnar under den tidsperiod jag valt att studera. Möjligen

---

⁴ Kartprojektet är ett samarbete mellan Ortnamnsarkivet – SOFI, Lantmäteriets forskningsarkiv och Riksarkivet och finansieras av Vitterhetsakademien och Riksarkivet. En mer detaljerad beskrivning finns på: <http://www.ra.se/ra/geometriska/index.html>.

byggdes också väderkvarnar vid slutet av 1800-talet- början av 1900-talet, men i första hand är det vattenkraft som utnyttjats i Mark.

En stor del av uppsatsarbete har gått ut på att ta fram och tolka de källor som berör kvarnnäringen i studieområdet. Då det är en primärundersökning har tolkningar och förklaringar gjorts under undersökningens gång, dvs. jag har inte utgått från någon specifik teori. Förklarande faktorer till kvarnnäringens utveckling i Marks härad har sökts i källmaterialet, lokala och regionala förhållanden och samhälleliga förändringar under studieperioden. Arkivarbetet har begränsats till riksarkivet i Stockholm. Från början var avsikten att endast studera kvarnnäringen under 1600-talet, men eftersom kvarnfall i många fall även nyttjats under senare tid har jag också använt mig av yngre källor. Sökning av källmaterial har i första hand begränsats till två århundraden, 1600-tal och 1800-tal, men en del av källmaterialen går också in på 1700-talet. Med utgångspunkt från arkivstudien gjordes en inventering i Marks kommun. Inventeringen begränsades till fyra socknar. Två i den södra delen av kommunen som var Istorp och Öxnevalla och två i den norra delen, vilka var Sätilla och Hyssna. Varje inventerad lokal har dokumenterats och koordinatsatts i rikets nät, dvs. om jag har lyckats finna platsen för kvarnen. En lista på inventeringen finns med som bilaga till uppsatsen tillsammans med kartor där de inventerade kvarnarna finns utplacerade. Metoden för inventeringsarbetet kommer att beskrivas mer ingående längre fram i uppsatsen under rubriken inventering i Marks härad. För frågan om hur kvarnar och kvarnhistoriska lämningar uppmärksammas och behandlas inom kulturmiljövården har jag begränsat mig till att använda bebyggelseregistret samt fornminnesregistret. I övrigt har jag försökt undersöka hur och i vilken mån kvarnnäringens historia uppmärksammas inom tidigare forskning och litteratur. Jag gör givetvis inget anspråk på att ge en heltäckande bild eftersom en sådan studie inte rymms inom ramen för detta arbete.

Disposition

Uppsatsen är indelad i fyra huvuddelar. Den första behandlar kvarnnäringens historia från medeltid fram till slutet av 1600-talet. Först berörs även kvarnnäringen i Europa, dock huvudsakligen i Storbritannien, för att ge perspektiv på den Svenska utvecklingen. Därefter beskrivs kvarnnäringens utveckling i Marks härad utifrån källstudien. Här ges också exempel på vilken typ av information man kan få ut av källorna samt hur de kan användas och kombineras. I samband med studien av 1800-talets kvarnar i Mark ges en mer översiktlig beskrivning av kvarnnäringens utveckling under denna tid. Därefter kommer inventeringsdelen som inleds med en översiktlig beskrivning av Marks historia och geografi. Till sist går jag igenom hur kvarnar och lämningar från kvarnar uppmärksammas och hanteras inom kulturmiljövården. För en inblick kvarnens teknik och utveckling ges en överskådlig beskrivning.

Tidigare forskning och litteratur

Kvarnar har varit ett populärt studieområde, särskilt när det gäller att beskriva enskilda kvarnars historia och teknik, många av dessa skrifter har producerats inom lokal- eller hembygdsforskning och för modernare kvarnar har en del företagsmonografier gjorts. Kvarnar har också dokumenterats inom bebyggelsehistoriska och etnologiska arbeten eller i rapporter för antikvariska kontroller.

När det gäller kvarnnäringens historia i Sverige har Sven B Eks avhandling inom etnologi ”*Väderkvarnar och vattenmøllor*” från 1962, bidragit till den mest grundliga och omfattande forskningen om kvarnar i den svenska historien. Ek har undersökt vilka faktorer som styr förekomsten och spridningen av kvarnar i sitt studieområde som är Skåne. För sitt syfte går han igenom de samhälleliga förutsättningar som varit avgörande för kvarnnäringen från medeltiden och framåt. Ek gör även jämförande analyser med andra regioner i Sverige med utgångspunkt från naturgeografiska förutsättningar, social struktur eller kulturkontakter. Inledningsvis tar han upp kvarnhistoriken och går igenom olika typer av kvarnars funktion, teknik och byggnadsstil, allt från handkvarnar till väderkvarnar. En liknande inledning har etnologen Roger Wadströms licentiatavhandling ”*Svenska kvarntermer*” från 1952, vars huvudsakliga syfte är att studera kvarnens och malningens terminologi i svenska dialekter. Den riktar därför in sig på kvarnarnas teknik och funktion.

Åke Holmbäcks *Kvarnkommissionerna enligt kungl. breven den 13 april 1697*, är ett viktigt historiskt arbete i detta sammanhang och som jag haft stor nytta av i uppsatsen. Holmbäck går bl.a. igenom de diskussioner som fördes bland riksråden i kammarkollegiet om rättigheter och restriktioner kring kvarnningen. Diskussionerna ledde fram till beslut om att tillsätta en kvarnkommission som vid slutet av 1600-talet också resulterade i en omfattande undersökning av landets kvarnar.

Kvarnar och vattensågar i Värmland är ett gediget forskningsarbete av Arvid Ernevik i vilket han har gått igenom det omfattande källmaterial som finns om kvarnar och sågar i Värmland från medeltiden fram till ca 1900. För kulturmiljövården liksom för fortsatt forskning är detta arbete av stort värde. En liknande studie, men i betydligt mindre omfattning är *Kvarnar i Gäsene härad* av Tore Lindström. Gäsene härad, nordost om Mark utgör också en del av Sjuhäradsbygden.

John Langdon och Richard Holt är två historiker knutna till Birminghams universitet som har studerat kvarnningen ur ett samhälleligt och ekonomiskt perspektiv under medeltid. Holt har fokuserat på den tidiga medeltiden medan Langdons studie i första hand berör den senare. I *the Mills of Medieval England* har Holt velat studera kvarnars teknologiska påverkan av det medeltida samhället. Han har bl.a. studerat om spridningen av kvarnar kan sättas i relation till den tidiga medeltidens befolkningsökning. I den nyligen utkomna *Mills in the Medieval Economy. England 1300-1540*, studerar Langdon kvarnningens utveckling och förändring i relation till de samhällliga och ekonomiska strukturer som präglade det feodala samhället. Ett bra komplement som behandlar kvarnningen under något yngre tid är Enid Gaudies *The Scottish Country Miller 1700-1900. A history of Water-powered Meal Milling in Scotland*. Gaudie vill i första hand lyfta fram mjölnarna som yrkesgrupp och den viktiga roll de spelade i samhället, men som bakgrund beskrivs kvarnningen i Skottland under tidsperioden.

Ett viktigt arbete när det gäller den äldre kvarnhistorien utom Sverige och som flera författare refererar till, är *History of Corn Milling* från 1898-1904 av Richard Bennet och John Elton. Verket i fyra volymer täcker in kvarnens historia i första hand i England, från äldsta tid fram till 1800-talet.

Den franske historikern Marc Bloch som främst är känd för sina arbeten inom socialhistoria, har i en del arbeten även intresserat sig för teknikhistoria av vilka en undersökning om spridningen av vattenkvarnen är av intresse. Studien är en längre essä som bl.a. John Langdon också refererar till, men som jag själv inte fått tag på i engelsk översättning. Bloch har placerat den tekniska spridningen av vattenkvarnen i en social, geografisk, demografisk, politisk och juridisk kontext. Blochs metodologi och förhållningssätt karaktäriseras av den forskningsinriktning som han tillhör och som går under beteckningen Annales-skolan.⁵ Essän tas också upp av Thomas Parke Hughes i artikeln; *Marc Bloch and the history of technology*. Hughes vill med Blochs förhållningssätt ge exempel på en alternativ inriktning inom industriminnesvårdens forskningsfält.

Även om kvarnar inte har varit det primära studieobjektet har dessa använts för att påtala skillnader mellan Öst och Västsveriges utveckling under historien. I artikel *marknaden och region i Sverige* av historikern Christer Winberg, presenteras två perspektiv som kan förklara skillnaden i utvecklingen av kvarnningen. Ekonomihistorikern Johan Söderberg kan sägas representera ett perspektiv som betonar yttre faktorer som marknadens effekter, medan Christer Winberg, åtminstone när det gäller kvarnningens utveckling, har betonat sociala strukturer eller mentaliteter.

När det gäller lämningar från kvarnverksamhet i Sverige har dess särskilt uppmärksamats av arkeologen Mattias Bäck. Han är en av få som genomgått en mer omfattande utgrävning av en kvarnhistorisk lämning. Undersökningen presenteras i rapporten *Axel Oxenstiernas kvarn. Bebyggelse och kvarnar i Årby ca 1630-1890*. Undersökningen väckte intresset att göra en fortsatt studie av flera

---

⁵ Översiktligt kännetecknas Annales-skolan av att studera strukturella förändringar i historien i förhållande till geografiska förutsättningar, långsiktiga klimatförändringar och långsamma ekonomiska trender. De s.k. långa vågorna.

kvarnlämningar och kvarnrelaterade lämningar som exempelvis dammar. En studie genomfördes därför av ett område mellan Eskilstuna och Strängnäs och som resulterade i artikeln "*Kvarnkomplex i Öster-Rekarne och Åkers härader – en metodologisk studie och ett försök att återskapa försvunna ekonomiska landskap i norra Södermanland*". I artikeln påpekar Bäck att typen av lämningar, trots att de utgjort en ekonomisk betydande verksamhet, uppmärksammats i liten utsträckning. Ett syfte med artikeln var därför att med hjälp av olika källor försöka återskapa detta ekonomiska och därmed även politiska landskap. Bäckes artikel har på flera sätt inspirerat till denna uppsats syfte och perspektiv.

I en C-uppsats från arkeologiska institutionen på Stockholms universitet har Anna Lagerstedt försökt kartlägga kvarnringen under senmedeltid i Ängersjö socken i västra Hälsingland. Uppsatsen med titeln, *Hade Ängersjöborna rent mjöl i påsen*, har gjorts inom ängersjöprojektet som är ett tvärvetenskapligt projekt med syfte att studera överlevnads- och anpassningsstrategier från medeltid till nutid i glesbefolkad skogsbygd.⁶ Under sen medeltid fanns inga skattlagda kvarnar i området enligt jordeboken. Lagerstedt har bl.a. tagit fasta på Ängersjöbornas eventuella motstånd mot den statliga kontrollen eller skattesmitning som en rimlig förklaring.

Översikt över kvarnens teknik och utveckling

Ur ett industrihistoriskt perspektiv är kvarnens långa historia och uppfinningsrikedom av stort intresse. Främst har man utnyttjat vattenkraft och vindkraft, men också djurkraft och inte minst handkraft. En mer ingående beskrivning av de olika kvarntyperna går att läsa i exempelvis Sven Ek och Roger Wadström avhandlingar. Här görs en kortfattad översikt, förutom för vattenkvarnen som ges lite mer utrymme.

Människan har sedan urminnes tider använt olika redskap till att krossa rötter, frön och nötter. I samband med att människan började kultivera vilt vete och råg, för omkring 10 000 år sedan, utvecklades också specialiserade redskap för malning av sädeskorn. Den äldsta typen av redskap var gnidkvarnen eller sadelstenen. Den består av en undre fast sten som genom gnidning blivit konkav, så att den liknar en sadel. Den övre stenen är avlång och rundad och förs fram och tillbaks över sädeskornen. De äldsta beläggen som visar kvarnens användning har påträffats i gravkammare i Egypten som dateras till omkring 2 500 f. Kr. På statyetter och reliefer i gravkammarna avbildas kvinnor med sadelkvarnen, vilket visar att malning av säd var ett kvinnogöra.⁷

Kring 500-talet f.Kr. började den s.k. vridkvarnen att tas i bruk i Medelhavsområdet. Dess ursprung är osäker, men de tidigaste kända exemplen har upptäckts i Katalonien i Spanien. Kvarnen består av en rund fast understen, liggaren och en roterande övre sten, löparen. Ett horisontellt trästycke, det s.k. kvarnseglet bär upp den övre stenen som i sin tur balanserar på ett lodrätt trästycke som är fäst i den undre stenens nav. Konstruktionen är i princip densamma som kom att användas för såväl vattenkvarnar som väderkvarnar. Ett handtag är fäst på den övre stenen så att löparen kan drivas runt. Stenarnas form kunde variera, vissa var flata medan andra typer hade en konformig översten som var nedsänkt i den undre stenen.⁸ Trots modernare och effektivare kvarnar, levde vridkvarnen kvar bland allmoget i Sverige ända in på 1800-talet, ibland som reserv och i vissa fall då man ville undgå skatt.⁹

Kvarn driven av djurkraft

Den djurdrivna kvarnen hör till de mindre vanliga kvarnarna. Den drevs av hästar, oxar eller åsnor. Konstruktion är i princip densamma som för handkvarnen. Hästen eller oxen drev runt kvarnmaskineriet i en s.k. hästvandring. Kraftöverföringen var antingen med eller utan utväxlingsanordning (se nedan om vattenkvarnen). Den senare var vanlig i Sydeuropa. Kapaciteten för den djurdrivna kvarnen var dock låg och drivkraften dyrbar. I Sverige användes den i första hand till

⁶ Ängersjöprojektet; www.angersjo.lu.se/ProjectAngersjo/svprojekt.htm

⁷ Watts, M 2002. s. 25-26

⁸ Watts, M 2002. s. 27 ff.

⁹ Ek, S, 1962. s. 4

husbehov, men det finns exempel på att den också förekom som tullkvarn. År 1699 uppges exempelvis att Malmö slott hade två hästkvarnar. Även under sen tid kunde den djurdrivna kvarnen förekomma på vissa håll på landsbygden. Det var då även vanligt att ett tröskverk ingick i anordningen.¹⁰

Vattenkvarnen

Den första praktiska användningen av vattenhjulet användes till konstbevattningssystem, man har därför kopplat introduktionen av vattenkvarnen till områden med sådana system. Utifrån arabiska klassiska källor har man föreslagit att den äldsta vattenkvarnen kan dateras till 240 f.Kr. Den äldsta kända beskrivningen av en vattenkvarn kan man finna i den romerska författaren och ingenjören Vitruvius verk *De Architectura* från år 25 f.Kr. De äldsta arkeologiska fynden av vattenkvarnar har man dock daterat till första århundradet e.Kr.

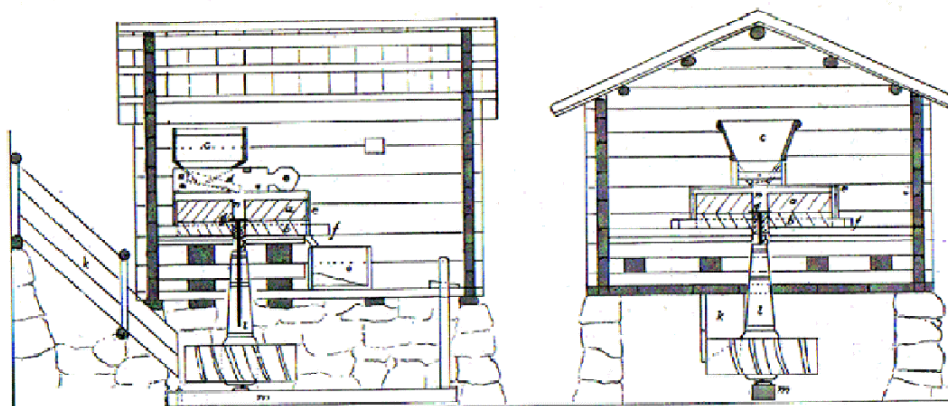

Fig. 1. Schematisk skiss över skvaltkvarn. Källa. Wadström, R 1952.

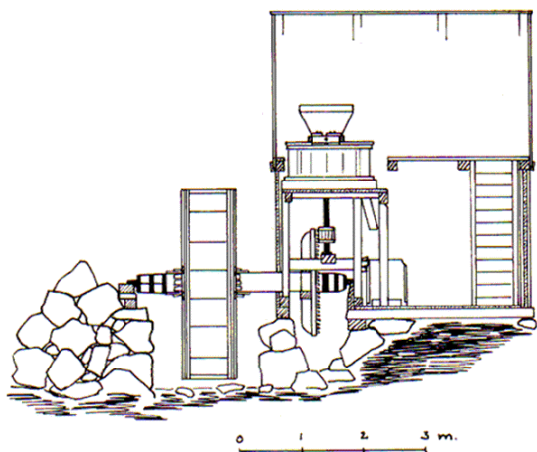
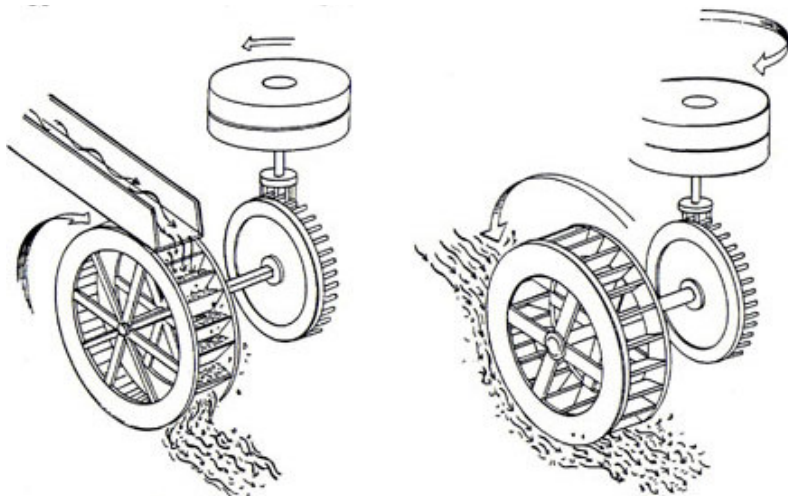

Fig.2. Schematisk skiss över hjulkvarn. Källa: Ek, S. 1962

Det finns två typer av vattenkvarnar, den ena som kallas skvaltkvarn, har ett horisontellt liggande vattenhjul med en lodrät vattenhjulsaxel, vilken är fäst på den övre kvarnstenen, den s.k. löparen. (Fig.1.) Den andra kallas hjulkvarn eller romersk kvarn (Fig.2). Den har ett lodrätt hjul med en horisontell axel som genom en kugghjulsutväxling driver löparen. Av hjulkvarnen finns tre

¹⁰ Ek, S. 1962. s. 5

huvudtyper som benämns underfalls, bröstfalls och överfallshjul, beroende på var vattnet träffar hjulet (Fig.3). Detta är i princip de centrala tekniska funktioner som skiljer vattenkvarnarna åt, men olika varianter förekom naturligtvis, dels över tiden och dels mellan olika regioner. Eftersom skvaltkvarnen har en enklare konstruktion än hjulkvarnen har man trots att den också är äldst, men för närvarande har hjulkvarnen, enligt de arkeologiska fynden, konstaterats vara äldre.¹¹

Fig.3 Exempel på överfallshjul och underfallshjul. Källa: Lindström, T. 1995. Teckningar av Carl-Otto Schander

En mindre vanlig typ av vattenkvarn var tidvattenkvarnen. Den var naturligtvis inte aktuell i Sverige, men däremot i Englands kustregioner eller i slättlandskapet vid Themsen. Den var ganska vanligt förekommande under medeltiden, men blev så småningom ofta ersatt med väderkvarnen.¹²

Enligt Wadström så berodde fallhöjden i vattendraget på om man valde att bygga en hjulkvarn eller en skvaltkvarn. Skvaltkvarnen krävde snabbt rinnande vatten, medan hjulkvarnen kunde placeras i mindre strömma vattendrag.¹³ Men detta bestrids av Ek som i sin undersökning av bl.a. vattenkvarnar i Halland har funnit att skvaltor förekom även där fall så gott som helt saknades. I åar och bäckar med mindre vattenmängd och ett lågt fall var dock skvaltkvarnen mer effektiv än hjulkvarnen som krävde större vattenmängd. Skvaltkvarnens enklare konstruktion verkar också ha bidragit till att den var mer vanligt förekommande. Den hade mindre kapacitet än hjulkvarnen och tjänade som regel till husbehovsmalning. Den kunde också byggas av bonden själv till skillnad mot hjulkvarnen som vanligtvis krävde särskilda kvarnbyggare.¹⁴

Vattenkvarnen har naturligtvis också utnyttjats för andra ändamål än till att mala säd. I den tidiga industrialismen fick snart vattenhjulet en viktig roll. Det kom att användas inom en rad områden, som att krossa malm, smida järn, driva blåsbälgar och pumpar. De första mekaniska sågarna dök upp redan på 1200-talet och inom textiltillverkningen användes vattenhjulet för valkning av tyg.¹⁵ En vanlig återkommande teori är att munkarna, speciellt cistercienserorden, spelade en avgörande roll då det gällde att sprida kunskapen om utnyttjandet av vattenkraft. För Sveriges del tror man att hjulkvarnen introducerades i samband med att orden etablerades här kring mitten av 1100-talet. Klostren och särskilt cistercienserorden har länge ansetts vara den institution som förmedlat teknisk kunskap inom flera områden som jordbruk, byggnadsteknik eller järnproduktion. I senare historisk forskning har

¹¹ Watts, M 2002. s. 47-50

¹² Langdon, J. 2004. s. 78-79

¹³ Wadström, R. 1952 s. 28

¹⁴ Wadström, R 1952. s. 28. Ek, S 1962 s. 8-10

¹⁵ Braudel, F. 1979. s. 318

dock denna syn ifrågasatts allt mer, bl.a. då det gäller produktionen av järn.¹⁶ Det kan därför också vara rimligt att tänka sig att kunskapen om vattenkvarnen fanns i Skandinavien redan innan munkarnas ankomst. Detta påpekas också av Wadström som menar att skandinaver med stor sannolikhet kom i kontakt med såväl skvaltkvarnar som hjulkvarnar under sina vikingafärder.¹⁷ Men kunskapen om tekniken behöver inte automatiskt betyda att vattenkvarnen togs i bruk med en gång. Exempelvis menar Marc Bloch att spridningen av vattenkvarnar och även senare väderkvarnar snarare berodde på de sociopolitiska krafter som feodalismen förde med sig, mer än på tekniska kunskaper eller på ekonomiska faktorer som utbud och efterfrågan.¹⁸ Samhälleliga faktorer kan också förklara varför hjulkvarnen kom att dominera i vissa regioner medan skvaltkvarnen kom att dominera i andra. I de delar av Europa som under medeltiden präglades av ett starkt feudalt samhälle, som i västra och norra Frankrike, England och Tyskland, var hjulkvarnen vanlig. Förutom att godsherrarna hade större resurser hade de också makt att kontrollera befolkningen att mala på sina kvarnar. (se nedan om kvarnplikt). De föredrog därför hjulkvarnen som hade större kapacitet. I Italien, Spanien, södra Frankrike, Irland och Skandinavien var däremot den horisontella kvarnen eller skvaltän vanlig. Det är vanligt att man just har satt förekomsten av skvaltkvarnar i samband med att regionen var underutvecklad. Att man i Florens under början av 1400-talet kunde finna så mycket som 711 skvaltkvarnar i dess omgivning borde dock vara ett exempel som bevisar motsatsen.¹⁹ Man kan knappast påstå att regionen under denna tid var underutvecklad.

Fördämningar och dammar

För att kontrollera vattenkraften krävs att en damm eller fördämning byggs. För den större hjulkvarnen byggdes oftast en kvarndamm, vilket innebar att vattendraget grävdes ur och kläddes med sten och lera och ibland med brädor. En lucka från dammen kunde leda bort överflödigt vatten. Vid större vattendrag kunde också vattnet ledas från det större vattendraget genom en grävd kanal fram till vattenhjulet eller i en träränna. För den mindre skvaltkvarnen kunde man nöja sig med att bygga upp en fördämning över vattendraget. I regel fanns en träränna från fördämningen som ledde vattnet mot vattenhjulet. Det kunde också vara vanligt att man inte alls reglerade vattnet utan att kvarnhuset stod över vattendraget på en stenfot så att vattnet träffade vattenhjulet från ena sida.²⁰ Dammar, fördämningar och kanaler utgjorde en stor del av kvarnkonstruktionens kostnad, inte minst på grund av att de ständigt måste underhållas och repareras, särskilt efter översvämningar.²¹

Väderkvarnar

Väderkvarnen introduceras långt senare än vattenkvarnen. I Europa dyker den upp i källorna från slutet av 1100-talet. Man tror att kvarnens ursprung är från Irans och Tibets högländer där den kan ha funnits från 600-talet e Kr.²² I England börjar väderkvarnar bli vanliga vid början av 1300-talet, men fungerar då som ett komplement till vattenkvarnen.²³ I stora drag har tre olika typer av väderkvarnar funnits i Europa. Dessa är stubbamöllan eller stolpkvarn, holkkvarn och hättkvarn. Stolpkvarnen eller stubbamöllan har ett vridbart kvarnhus som vilar på en stolpe. Huset kan på så sätt vridas så att vingarna hamnar i rätt riktning mot vinden. Holkkvarnens konstruktion bygger på ett fast kvarnhus med en vridbar överdel. Hättkvarnen som också har en vridbar överdel eller tak, kallas också för Holländsk väderkvarn och är den typ som var vanligast under senare tid. Väderkvarnen har liksom vattenkvarnen nyttjats för andra ändamål än för malning av säd. I Nederländerna användes exempelvis

---

¹⁶ Exempelvis Götlind (Hult), Anna. 1993. *Technology and Religion in Medieval Sweden*, Avhandling 1988. *Järnproduktion vid Vadstena kloster*. Historisk tidskrift.

¹⁷ Wadström, R. 1952. s. 21 ff.

¹⁸ Langdon, J. 2004. s. 2

¹⁹ Holt, R. 1988. s. 121

²⁰ Wadström, R. 1952. s. 39-51

²¹ Langdon, J. 2004. s. 80

²² Braudel, F. 1979. s. 320

²³ Langdon, J. 2004. s. 36

kvarnen i samband med de omfattande dräneringar av sjöar och våtmarker som gjordes under 1400- och 1500-talet.²⁴

Höst och vår – tid för bakning

Med vattenkvarnen och väderkvarnen blev det möjligt med storbak som möjliggjorde en större konsumtion och försäljning samt även bakning för förrådshushållning. I Skandinavien var det framförallt aktuellt med ett storbak som kunde fylla vinterförrådet. Förrådsbröden var oftast tunnbröd eller flatbröd som kunde staplas eller hängas. Det hårda brödet som kunde förvaras under lång tid var också ett sätt att konservera sädesskörden. I Olaus Magnus historiska samling om de nordiska folken skildrar han bl.a. storbak under 1500-talet i Västsverige och Norge där tunnbrödet stektes på järnhällar och lades i höga staplar för förvaring under många år. Storbaken skedde två gånger om året på våren och på hösten. Det fanns då tillräckligt med vatten som kunde dra runt skvaltkvarnarna i de mindre bäckarna. Men en annan anledning till att man malde framförallt på våren var att vintervattnet ansågs göra bröd och öl särskilt hållbara. Vintervattnets betydelse för hållbarheten framhålls också av Olaus Magnus, ”Tunnbrödet kan förvaras ända till 20 år, sådan verkan ha landets kalla klimat och vattnets beskaffenhet i mars eller över huvud på våren, ty det ingår i kvinnornas konst att degen skall tillredas av sådant vatten”.²⁵ I områden som även bakade det jästa brödet ansågs slutet av vintern och början av våren vara den bästa tiden för jäsning. Att man just malde och bakade höst och vår kunde också ha rent praktiska skäl och var en del av arbetsårets rutiner. Höstbaket bestämdes av det faktum att man då hade slut på förra årets skörd och att man så snart som möjligt måste tröska, torka, mala och baka den nya skörden. Vårbaket placerades före sådden eftersom man ville ha brödet färdigt inför sommarens arbete.²⁶ Speciellt när det regnat mycket var det viktigt att ha säden ”kvarnatorr så att inte malevattnet fick rinna ut i sjön”.²⁷ När det var dags att mala kunde även kvällar och nätter utnyttjas. Att mala på natten kunde också föredras eftersom man ansåg att vattnet då hade större kraft och rann fortare. Från Kinnarumma socken i Mark har en uppgiftslämnare sagt följande; ”Dä grönnar (räcker) mä mö minner vatten um nätterä än um dan”.²⁸

Kvarnnäringen – en viktig del av ekonomin

Att kvarnnäringen tidigt spelade en viktig roll i det medeltida samhället visar exempelvis det stora antalet kvarnar i England som enligt ”the Domesday Book” eller Vilhelm Erövrarens jordebok från 1086, uppgick till inte mindre än 6000. En annan källa som talar för kvarnens stora betydelse är de ofta förekommande kvarnhjulen eller väderkvarnarna i många bilder, målningar och stadskartor. Ett exempel från Sverige är vädarsolstavlan från 1535 som ska visa den första autentiska bilden över Stockholm. I ena högra hörnet, på södermalm, har en väderkvarn en framträdande plats.²⁹

Kring 1300 hade antalet kvarnar i England ökat till mellan 10 000 och 15 000. Av dessa var de flesta vattenkvarnar, men några hade ersatts av väderkvarnar samt några hästkvarnar. Den största entreprenören var godsägarna som vanligen uppförde en kvarn till godset. Den ursprungliga tanken kan från början ha varit att kvarnen skulle tjäna godsherrens hushåll, hans tjänare på godset och landbor, men med tiden såg man uppenbarligen en potentiell inkomstkälla i kvarnen. Arrendebönderna var tvungna att mala sin säd på godsets kvarn, s.k. ”suit of mill”. I ränta eller kvarntull fick bönderna avstå en bråkdel av säden, vilket kunde uppgå till ca en tolfedel eller en sextondes del. Man såg också till att locka till sig klienter utanför godsets domäner med att erbjuda en låg ränta eller kvarntull, dvs. lägre än vad godsets landbor fick betala.³⁰

²⁴ Ek, S. 1962. s. 68 ff.

²⁵ Campbell, Å. 1950. s. 12

²⁶ Campbell, Å. 1950. s. 16

²⁷ Ibid. s. 18

²⁸ Ibid. s. 19

²⁹ Sandström, B. 1986. s. 139-140. Målningen hänger i Storkyrkan i Stockholm

³⁰ Langdon, J. 2004. s.16

I sin studie av kvarnar i den medeltida ekonomin framhåller Langdon att synen på att kvarnriker under medeltiden endast kontrollerades av godsherrar är något förenklad. Ägandeförhållanden blev med tiden mer blandade genom att godskvarnar kom att arrenderas ut. Arrendekontrakt kunde i många fall skrivas på livstid samt även ärvas, särskilt var detta vanligt i tider med dålig lönsamhet. I bättre tider med ekonomisk tillväxt tillsammans med en betydande befolkningsökning kunde dock godsherrarna ångra sitt val att leasa ut kvarnar, eftersom särskilt mjölkvarnar då var en lukrativ verksamhet. De försökte då på alla sätt att få tillbaka kvarnar från arrendeinnehavare, vilket oftast lyckades, men många kom dock att fortsätta att drivas av arrendatorn. Vad gäller arrendatorns sociala status berättar källorna att dessa var högreståndspersoner som riddare, lågadel eller fogdar och i flera fall stod också adelsdamer som ägare. Även självägande bönder finns noterade, särskilt gäller detta för den senare delen av medeltiden då dessa var en växande klass i England.³¹ En annan kategori kvarnar var stadskvarnar. De tenderade ofta att vara större och specialiserade på antingen vete- eller maltmalning. Liksom godskvarnarna hade de starka rättsliga grunder. Dessutom var dess kvarnägare om möjligen ännu mer ihärdiga med att binda kunder till kvarnen och värna om sina rättigheter till monopol på orten.

Det var alltså flera kategorier av kvarnar som konkurrerade på marknaden. I sin undersökning har Langdon uppskattat att ca 40% av malningen skedde på godskvarnar, 20 % på arrendekvarnar, 20 % på stadskvarnar och ca 20 % på husbehovskvarnar, ofta handkvarnar men också hästkvarnar. Langdon påpekar att detta är en grov uppskattning, men att det ger en bild av konkurrensen inom neringen som man i tidigare forskning inte uppmärksammat.³²

Redan vid början av 1300-talet var kvarnriker i England en fullt utvecklad industri inom vilken ett stort antal människor hade sin utkomst. Allt från entreprenörer och mjölnare som drev och underhöll kvarnen till underleverantörer, inte minst av kvarnstenar. Det kapital som investerades i kvarnindustrin var anmärkningsvärt hög. Uppskattningsvis kunde den totala investeringen på 1300-talet uppgå till kring 200 000 £., vilket endast visar det fasta kapitalet, dvs. kostnaden för själva kvarnkonstruktionen. I jämförelse med det fasta kapital som vid denna tid satsades i politiska och religiösa byggnader som slott och katedraler var detta en avsevärd hög summa. Kostnaden för en kvarn överskred också klart andra investeringar som gjordes på ett gods.³³ Ändå kunde investeringen i en kvarn vara ett riskfyllt företag eftersom det alltid fanns en risk för att kvarnar förstördes vid översvämningar. Kvarnens bärkraft var beroende av god skörd, spannmålspriser och ett stadigt kundunderlag, vilket kunde betyda att lönsamheten i vissa tider var marginell eller att kostnaderna inte täckte utgifterna. Det kan därför vara svårt att förstå varför investeringarna var så stora, särskilt i tider med mindre lönsamhet. Langdon pekar på flera möjliga orsaker. Ett slags socialt ansvarstagande kan ha legat bakom, samtidigt som en allmän åsikt mellan godsherrar verkar ha varit att ett gods inte vara ordentligt utrustat om det inte hade en kvarn. Det är också möjligt att godsherrar egentligen inte såg en kvarninvestering i termer av ökad avkastning, men att de såg till att behärska den marknad som ändå fanns, säden skulle ju ändå malas. I sämre tider såg ju markägaren också till att arrendera ut kvarnen. En kvarn innebar också en effektiv användning av marken. Den kräver lite utrymme men gav ändå en relativ hög avkastning i jämförelse med att odla eller hålla med boskap.³⁴

Kvarnplikt

Det s.k. "suit of mill" som Ek på svenska kallar för mölleplikt eller mölletvång, var vanligt i det medeltida Europa. Den omtalas t.ex. i källor från Bulgarien, Nederländerna, Frankrike, Tyskland, England och Danmark. Kvarnplikt betydde att landborna var tvungna att mala på jordägarens kvarn och kvarntvång innebar att hela befolkningen inom ett område, oavsett jordens kamerala art, var tvungna att mala på en viss kvarn inom området. Under tidig medeltid tillkom ofta kvarnplikten

---

³¹ Langdon, J. 2004. s. 201-204

³² Langdon, J. 2004. s. 16-20

³³ Ibid. s.179

³⁴ Ibid. s. 182 ff.

genom privilegiebrev klostren, eftersom de var först med att uppföra kvarnar med stor kapacitet.³⁵ Pliktssystemet var naturligtvis en självklar del i det feodala samhället i vilket godsherren kontrollerade sina underordnade. I Frankrike gick pliktssystemet så långt att man även försökte förbjuda bönder att använda handkvarnar.³⁶ Pliktssystemet levde även kvar under senare tid. I Skottland tillämpades denna kvarnplikt fram till 1700-talet eller fram till industrialismens genombrott. Kvarnplikten kallades här för "thirlage", vilket är språkligt intressant. Ordet "thirl" härstammar från "thrall" eller "thraldom", och har naturligtvis samma betydelse som träl eller trälldom. Landbor som var knutna till en viss kvarn kallades för "suckeners" och det område som kvarnen skulle tjäna kallades för "sucken",³⁷ vilket jag tolkat som att det borde ha en koppling till det svenska ordet socken. Enligt Stefan Brink, professor i nordiska språk, härstammar troligen också ordet från det fornnordiska ordet sokn och i detta sammanhang från verbets grundbetydelse 'sökande', dvs. att de som var tvingade att mala på en viss kvarn (suckeners) fick söka sig dit.³⁸

En ny kvarn fick inte byggas inom det område eller "sucken" som en gammal kvarn redan tjänade, vilket begränsade möjligheten för nya entreprenörer att slå sig in på marknaden. Systemet utgjorde naturligtvis en källa för konflikter som i många fall ledde till rättegång, då nya entreprenörer trotsade den oftast godtyckliga gränsen för den tidigare kvarnens upptagningsområde.³⁹ I Sverige lyckades inte ett kvarnpliktsystem att införas med stöd i lagen, men detta betyder inte att den jordägande aristokratin på andra vägar försökte uppnå en monopolställning.

Kampen om kvarnringen i Sverige

Lagstiftningen under medeltid

Att vattenkvarnen tidigt spelade en viktig roll i det svenska bondesamhället visar de medeltida landskapslagarna i vilka man finner bestämmelser runt kvarndriften och framförallt om rätten att bygga kvarn. I princip råde fri rätt att bygga kvarn så länge den inte skadade någon annans kvarn, egendom eller fiske. Enligt den äldre Västgötalagen från början av 1200-talet, ägde den rätt till ett kvarnställe som först bebyggde det, vare sig det låg på by- eller landsallmanning. Liknande stadgar återkommer i flertalet av landskapslagarna. I exempelvis Östgötalagen heter det att "den ägde ström och fiskevatten, vilken ägde odaljord" och i gemensamma kvarnströmmar "ägde den vitsord att bygga som ville". Om någon byggde en kvarn i allmänningsvatten och någon annan ägde marken på andra sidan fick två tredjedelar dämmas upp, men en tredjedel skulle rinna fritt. Den som ansåg att en ny kvarn skadade sin egen, tidigare uppförda kvarn, ägde vitsord att riva den nya. Om en tvist uppstod skulle först en syn av kvarnstället göras. Vid denna syn skulle båda parter och dess företrädare vara närvarande. För ett samfällt ägt kvarnställe inom en by gällde den medeltida skifteslagstiftningens principer, dvs. att byborna ägde så stor del av kvarnen som han ägde i tomt och åker. Liknande regler för kvarnrätten kom även att tas upp i landslagarna, exempelvis kung Kristoffers landslag stadgad 1442.⁴⁰

De medeltida breven ger också en bra fingervisning om kvarnens betydelse och vilken viktig ekonomisk investering en kvarn och framförallt ett bra kvarnställe var. Breven berör endast det andliga och världsliga frälset, men det var också dem som hade råd att bygga en kvarn med större kapacitet, vilket troligen oftast var den större hjulkvarnen. Vid en sökning med ämnesordet kvarn eller kvarnström bland de svenska medeltida breven (Svenskt Diplomatarium) som är tillgängligt via riksarkivets hemsida, kommer mer än tusen träffar upp.⁴¹ Sven Ek som närmare har undersökt

³⁵ Ek, S. 1962. s.22-27

³⁶ Hughes, T, P. 2003. s. 464

³⁷ Gauldie, E. 1981. s. 43.

³⁸ Muntlig uppgift. Stefan Brink

³⁹ Gauldie, E. 1981. s.47

⁴⁰ Hafström. G.1981. Kvarnrätt. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Band 9.

⁴¹ Riksarkivet; Svenskt Diplomatarium. <http://www.ra.se/ra/diplomat.html>

materialet påpekar också att just strömförvärv var vanligt förekommande liksom överlåtelse av kvarn eller kvarnström. I de flesta fall nämns endast kvarnen, men det finns också många exempel på att även strömmen ingår i överlåtelsen och i en del fall anges strömmens längd. De många strömförvärven kan antyda att man velat försäkra sig om tillräckligt med vatten för sin kvarn, men det var troligen också ett sätt att stävja konkurrensen och skapa ett monopol inom ett visst område. Att få rätten till en kvarnström vid en by innebar ju också ett säkert kundunderlag.⁴²

Det medeltida brevmaterialet ger oss kunskap om adelns och klostrens kvarnar, men det fanns troligen också ett stort antal kvarnar, byggda av allmogen som nyttjades för enskilt bruk, samfällt i en by eller t.o.m. för tullmalning. Allmogens kvarnar var oftast den enklare skvaltkvarnen eller fotkvarnen som den också kallades.⁴³ I och med adelns strävan att kontrollera kvarnnäringen kom allmogens kvarnbyggen att motarbetas. I detta syfte kom de medeltida lagarna om kvarnrätten att utnyttjas. Man tolkade stadgarna om att en kvarn inte fick skada en annan som att en ny kvarn alltid skadade en gammal. Adeln syftade då inte direkt på vattenuppdämningen utan snarare på att den nya kvarnen utgjorde konkurrens.⁴⁴ Adelsmännen hade säkert också kännedom om den kvarnplikt som var vanlig på kontinenten och var nog måna om att försöka införa ett liknande system i Sverige.

Vid slutet av 1400-talet utfärdades flera påbud att skvaltkvarnar som var till skada för de gamla odalkvarnarna skulle rivras. Särskilt var det en stadga som ska ha utfärdats vid räfsteting i Växjö den 24 juni 1414 som adeln kom att stödja sig på. Enligt denna stadga ”skulle skvaltkvarnar, som ej voro byggda på gamla kvarnställen och ej redan upprivits, inom sex veckor nedtagas vid 40 markers vite. För olaga bygge skulle bötas tre marker”. Dock skulle denna ”Växiö stadga” ha varit ett falsarium från senare delen av 1400-talet. Men åsikten om att ny kvarn alltid skadade en gammal gjordes så småningom gällande i lagstiftningen och i Kalmar recess⁴⁵ 1474 stadgades att ny kvarnanläggning ej måtte skada en äldre utan endast mala sin egen mäld. De stora odalkvarnarnas verksamhet fick inte hindras, ”emedan de vid torka vore riket till stor nytta”.⁴⁶ I en ny recess 1483 tillkom dock att nya kvarnar som låg på tillräckligt långt avstånd från odalkvarnarna och således inte utgjorde konkurrens, fick stå kvar mot att halva inkomsten av malningen betalades till kronan eller till jordägaren.⁴⁷

Staten strävar efter kvarnmonopol

I samband med den maktförskjutning som skedde under 1500-talet då kronan stärkte sin makt gentemot kyrkan och adeln, kom också kronan att eftersträva ett monopol inom kvarnnäringen. Inte minst kom flera av klostrens kvarnar att övertas av kronan. Statsmaktens monopolställning drevs särskilt igenom under Johan III: s tid. I en kunglig förordning den 11 augusti 1580 förbjöds kronans skatteskyldiga undersåtar präster, borgare och skatteskyldiga bönder att mala på annat sätt än på kronans tullkvarnar eller i privilegierade stadskvarnar. I flera brev uppmanade också kungen fogdarna att uppföra tullkvarnar och mot allmogens skvaltkvarnar utgick hårda restriktioner. De fick endast behålla sina kvarnar om de inte var till men för någon tullkvarn.⁴⁸

Kronan eftersträvade också att stärka sin makt gentemot adelns kvarnar och det är i detta sammanhang som också frågan om allmänningar bör tas upp. Statsmakten såg att viktiga intäkter gick förlorade då flertalet av adelns kvarnar låg på strategiska platser utefter värdefulla strömmar ute i landet. Särskilt hävdande kungen att adeln i Östergötland hade tillskansat sig de bästa kvarnfallen. Dessa kvarnar och kvarnströmmar hade ofta gått i arv i generationer, vilket betydde att äganderätten kunde stödjas på urminnes hävd.⁴⁹

⁴² Ek, S. 1962. s.31-35

⁴³ Wadström, R. 1952 s. 25 ff.

⁴⁴ Ibid. s. 28 ff.

⁴⁵ Överenskommelse, beslut eller riksdagsbeslut i äldre tid.

⁴⁶ Holmbäck 1914. s. 10-11

⁴⁷ Ibid.10-11.

⁴⁸ Wadström, R. 1952 s. 89-90. Holmbäck, 1914 s.10-11

⁴⁹ Holmbäck, Å. 1914 s. 18-19 Styffe, C, G. 1864. s. 270

Frågan om allmänningar togs upp vid tiden för reformationen i syfte att stärka kronans finanser. Statens ståndpunkt var att marker som ingen annan bevisligen ägde eller gjorde anspråk på tillhörde staten, vilket bl.a. kungjordes i ett känt citat av Gustav Vasa, ”förty att sådana äger, som obygdde liggie, höre Gud, Oss och Sweriges Crone till, och ingen annan”.⁵⁰ Under Johan III: s tid upprättades en förteckning över allmänningarna som omfattade skogsområden, malmberg, sjöar och vattendrag. Det intressanta är att man till stöd för dessa anspråk använde sig av ett förfalskat beslut som skulle ha tagits på Helgehandsholmen under Magnus Ladulås regering år 1282. Enligt berättelsen om helgehandsholmsmötet skulle kungen ha förklarat att han inte längre kunde styra riket efter Uppsala öd. Han begärde därför att de församlade skulle överväga genom vilka medel kronans intäkter kunde öka. Mötet resulterade i att skatt och intäkter av landets viktigaste naturresurser nu skulle komma att tillfalla kronan. Dessa kungliga rättigheter kallades för grundregaler, i vilka bergregaliet, skogsregaliet och vattenregaliet ingick. Bergregaliet stadgade att alla malmbrott oavsett på vilka ägor de låg, skulle tillmätas kronan. Skogsregaliet fastslog att all ”stubbejord i skogar, varav hemman kunde byggas” skulle tilldelas kronan. Enligt vattenregaliet ansågs ett visst antal namngivna sjöar och strömmar som kronans enskilda ägor. I Västergötland räknades ett tjugotal sjöar upp samt tre åar, vilka var Lidan, Tidan och Nossan. För övriga sjöar och vattendrag skulle räntor betalas för fiske och kvarnverksamhet.⁵¹ När det gäller de namngivna sjöarna och vattendragen i Västergötland nämns dessa även i ett annat dokument, nämligen den äldre Västgötalagen som antas vara skriven av västgötalagmannen Eskil Magnusson, halvbror till Birger Jarl, under 1200-talets första hälft. I slutet av lagen finns en förteckning över landsallmänningar, de namngivna åarna och sjöarna, bl.a. Väneren, Vättern och Hornborgasjön samt allmänningsberg som exempelvis Billingen och Kinnekulle. Tilläggen om allmänningarna nedtecknades 1325 av den s.k. Vidhemsprästen som verkade i Vedums socken söder om Vara och var vid den tiden ägare till den äldsta avskriften av lagen från omkring 1280.⁵²

Delar av helgehandsholmsbeslutet byggde alltså på Vidhemsprästens tillfogade allmänningar, men som hade nedtecknats ca 50 år senare än då mötet på helgehandsholmen skulle ha ägt rum. Att dokumentet helt klart var en förfalskning har också fastslagits av flera forskare, bl.a. Carl Gustaf Styffe som närmare har undersökt grundregalernas uppkomst. Enligt Styffe var dokumentet en avskrift som saknade original, vilket man t.o.m. påpekade då skriften dök upp vid slutet av 1500-talet. Dessutom, skriver Styffe, var den man vid namn Palne Eriksson som lade fram berättelsen för Johan III ”ej av sin samtid känd för sin pålitlighet”. Vidare skriver han att dokumentet ”utan tvivel hafva varit en af de märkvärdigaste tilldragelserna i Sveriges historia” och att ”dess verklighet genast betviflades af flera af våra förnämsta hädforskare”.⁵³ Men trots att man från början ifrågasatte dokumentets autenticitet kom det ändå att få en stor betydelse i rättshistoriska sammanhang, vilket kommer att visa sig nedan.

Rannsakingar och förbud

Under 1600-talet fortsätter dragkampen om att monopolisera kvarnringen. Kampen sker på bekostnad av allmogens husbehovskvarnar som motarbetas av såväl stat som adel. I 1625 års riksdag beviljades förmalningsskatt för all mäld med varierande avgift efter sädesslag. Skatten som var en accisliknande skatt kom att kallas kvarntullmantalspenning. Skatten utgjorde ursprunget till mantalspenningen som förtecknas i mantalslängder.⁵⁴ Flera gånger återkommer förbud mot skvaltvarnar liksom rannsakingar av kvarnar i källorna under 1600-talet. Initiativet till dessa rannsakingar kom både från staten och från ridderskapet. Kommissarier skickades ut i landet för att tillsammans med häradshövdingen verkställa direktiven, vilka i princip var att de husbehovskvarnar som låg på bekvämt avstånd från en tullkvarn skulle utrivas.

⁵⁰ Stenman, L 1998. s. 19

⁵¹ Holmbäck, Å. 1914 s. 15 ff. Stenman, L 1998 s. 20 ff.

⁵² Tollin, C. 1999. s.24

⁵³ Styffe, s. 3-4.

⁵⁴ Andersson Palm, L. 1993. s. 78, Clemensson, P. s.89.

Det var naturligtvis ett omfattande företag att ge sig ut i landet för att upptäcka olaglig malning, vilket gjorde att påbuden sällan verkställdes. Riksrådsprotokollen berättar att så också var fallet och bland riksråden var man inte alls nöjd med arbetet att få bukt med husbehovskvarnarna. Riksrådet Per Brahe som var en de mest drivande av adelsmännen i frågan, ville exempelvis inte bara utriva alla skvaltkvarnar utan också avskaffa handkvarnarna eller åtminstone belägga dem med tull. Då och då gjordes dock ansatser att sätta förordningarna i verket. I exempelvis en häradsdom från Uppland utdömdes 40 marker böter för olovlig malning och vid Rimforsa ting 1636 dömdes alla skvaltor som var belägna inom en omkrets av en mil från odalkvarnen att rivas.⁵⁵ Ett annat exempel är ett protokoll från Vendels dombok från 1642. I ett särskilt stycke befalls bönderna i socknen att mala på den nya odalkvarnen när den nu var färdig. Om bönderna malde någon annan stans fick de böta 40 marker.⁵⁶ Med denna hårdföra kvarnpolitik som fördes under 1600-talet kan man utan tvekan påstå att den nu börjat närma sig det feodalt präglade kvarnplikssystemet som var rådande i exempelvis Frankrike, England eller Skottland.

Det är inte svårt att förstå att bönderna såg myndigheternas hårda tag mot deras kvarnar som ett övergrepp och det finns också exempel på allmogens motstånd. Ett är vid ett uppförande av en av Kronans tullkvarnar i Väsby län. Här skulle arrendatorn enligt kontraktet få hjälp med att utriva närliggande husbehovskvarnar. Detta hade förargat bönderna till den grad att de slog sönder den damm som hade uppförts till kvarnen. Bland riksråden var man dock medveten om böndernas inställning och därför kunde man också ibland varna fogdar för att gå för hårt fram.⁵⁷

Statsmaktens strävan att få kontroll över kvarn näringen ligger naturligtvis i linje med den övriga ekonomiska politik som fördes vid denna tid då staten tar större kontrollen över näringsliv och handel. Tiden från Gustav Vasa fram till 1700-talet kallas ibland för absolutism eller för en reformerad eller förstatligad feodalism. Liksom andra renässansfurstar ute i Europa skapade Gustav Vasa och hans söner en centralstat som byggde på en stark organisatorisk statsapparat. Kontrollen utgick från ett nätverk av fogdar och länsherrar som skapade lokala administrationer ute i landet och som såg till att skatterna flöt in. Den jordägande aristokratin eller högadeln, som utgjorde mindre än en procent av landets befolkning, fick finna sig i en mer underordnad roll än tidigare. Men samtidigt fick de också ett större inflytande genom nya höga befattningar i den växande statsapparaten. Till stor del utgör den statsapparat som byggdes upp under 1600-talet en grund för dagens svenska byråkrati med en centraliserad stat som förgrenar ut makten i länsorganisationer i landet. En annan stor likhet med dagens politik var att man upprättade särskilda kommissioner för att upprätta kontroll eller undersöka klagomål. Under 1600-talet startades över 200 sådana kommissioner, var av en var kvarnkommissionen.⁵⁸

Kvarnkommissionen

Kommissionen kom till på initiativ av landshövdingen i Skaraborgs län, friherre Harald Strömfelt som också var en av de ledande krafterna vid skogskommissionens arbeten. I en memorial, daterat Höjentorp den 15 augusti 1695 föreslår Strömfeldt en beskattning av kvarnar som nyttjade allmänningstvatten och var uppförda på kronans marker. Det är i detta sammanhang som Helgehandsholmsbeslutet åter dyker upp. I memorialen återopade han landshövdinginstruktionens åläggande att tillgodose kronans rättigheter i de sjöar och floder som avstått till kronan enligt vad som beslutades i mötet på Helgehandsholmen 1282. Strömfeldt hänvisar här till de berg, sjöar och åar som var uppräknade som additament till västgöotalagen, men som enligt Strömfeldt hade fastslagits i samband med mötet på Helgehandsholmen. Strömfeldt påpekade att i Skaraborgs län fanns åtskilliga allmänningstvatten tillhörande kronan och särskilt nämner han Lidan, Tidån och Nossan.

---

⁵⁵ Holmbäck, Å. 1914 s. 11-12 Ek, S.1962. s. 42

⁵⁶ Ek. S 1962 s.43-44

⁵⁷ Ek. S 1962 s.43-44

⁵⁸ Myrdal, J. 1999. s. 210 ff.

Syftet med Strömfelts betänkande var att främst komma åt frälsets kvarnar. Krono- och skattebönders kvarnar hade i de flesta fall redan belagts med ränta. Nu ville Strömfelt att också adelns kvarnar som låg utefter allmänningstvatten skulle beskattas. Endast de frälsekvarnar som kunde försvaras som enskild äganderätt genom urminnes hävd samt var avskild från kronans mark med hank och stör eller rå och rör, fick befrias från skatt. Rågängen skulle gå ner till vattnet ovan och nedanför kvarnen. Om begreppet urminnes hävd rådde dock vissa oklarheter och det var i detta sammanhang som Strömfelt hänvisade till helgehandsholmsbeslutet. Vissa av de sjöar och vattendrag som var namngivna i dokumentet kunde adeln inte göra anspråk på. De tillhörde ju enligt dokumentet, bevisligen kronan.⁵⁹

När arbetet med att genomföra kommissionens direktiv kom i gång visade det sig dock att landshövdingarna var osäkra på vilka vattendrag som skulle anses som allmänna. Likaså rådde en ovisshet om i vilka vattendrag som det skulle finnas en Kungsådra. Begreppet Kungsådra betydde att en tredjedel av vattnet inte fick stängas av genom kvarnbygge eller fiskerianordning utan skulle enligt kommissionen rinna fritt. Troligen gjordes mycket subjektiva bedömningar om vilka åar som förklarades för allmänna eller i vilka det skulle finnas Kungsådra. Ofta var det vattendragets storlek som avgjorde.⁶⁰ Strömfelt ville också att kommissionen skulle se till att allmogens skvaltor revs, eftersom de tog bort räntan för konungens gamla odalkvarnar. Kommission skulle också ha till uppgift att rannsaka över de sågkvarnar, ”som mångenstädes uppstått och nu utdöde skogarna”.⁶¹

Strömfelt memorial remitterades till kammarkollegiet som efter överväganden och diskussion bl.a. angående helgehandsholmsbeslutets äkthet, beslöt sig för att följa Strömfelts förslag. I den författningen som gick ut från kammarkollegiet, vilken var en nästan ordagrann återgivning av Strömfelts förslag, ingick instruktioner till landshövdingarna ute i landet. Den viktigaste instruktionen var att närmare bestämma allmänningsåarna. För övrigt bestod författningen av 4 delar: ”I §§ 1-3 ges bestämmelser om skatteläggning av kvarnar i allmänningstvatten, § 4 handlar om rannsakan över tilltäppande av kungsådran, som tydligt framstår som ett institut, skilt från allmänningså, och rättande av dylik olaglighet. §§ 5 och 6 ger regler för utrivande av skvaltkvarnar, förbud för dessa att intaga främmande mäld samt eventuell höjning av räntan för kronans odalkvarnar, som genom kommissionernas åtgärder mot skvaltekvarnar kunde erhålla ökad mäldtillgång. §§ 7 och 8 innehöll processuella regler.”⁶²

Tillämpning av kvarnkommissionens instruktioner kom att variera i länen, vilket visar att kvarnkommissionen instruktioner var något oklara. Flera besvär kom in från såväl adeln som allmogen. Allmogen klagade över de olägenheter som uppstod när deras skvaltor revs, särskilt klagade dem som bodde långt ifrån en odalkvarn. Ridderskapet och adeln besvärade sig i två hänseenden. Adeln började med att tacka Kongl. Maj:t för att skvaltkvarnarnas revs ned, däremot var de missnöjda med att de skulle få avge skatt för de kvarnar som befanns i de av kommissionen utsedda allmänningsåarna. De ville också ha klara besked på vilka dessa åar var. Helgehandsholmsbeslutet kom då åter upp på tapeten. Riksmarskalken Greve Johan Stenbock förklarade vid ett möte att de strömmar som var allmänna var de som nämnts i helgehandsbeslutet under konung Magnus Ladulås fattade beslut. Han menade att detta besluts äkthet inte kunde betvivlas eftersom konungen hade auktoriserat det. Dock gick man vidare med frågan om dokumentets äkthet och tillkallade sekreterare Leyonmarck som också var tjänsteman i riksarkivet. Han tillfrågades om han hade med sig beslutet men svarade att i ”arkivet ej fanns något dylikt beslut”. Då frågade man om Leyonmarck funnit någon annan underrättelse för vilka strömmar som var allmänna, på vilket han svarade att det inte fanns något sådant dokument. Inför detta konstaterande som ju var svårt att överbevisa yttrade greve Gyllenborg vid samma möte att instruktionerna ändå var riktiga genom regeln att ”den som äger land äger strand och att allmänt vatten var det vatten som flöt genom land som tillhörde konungen”.⁶³

⁵⁹ Holmbäck, Å. 1914. s.35-37

⁶⁰ Ibid. s. 56

⁶¹ Ibid. s. 36-37

⁶² Ibid. s. 46-56

⁶³ Ibid. s. 61-63

Kvarnkommissionen arbete började naturligtvis i Skaraborgs län under Strömfelts egen ledning. Kvarnkommissionens uppgift var att skattlägga kvarnar som utnyttjade allmänt vatten och som inte var upptagna i jordeboken tillsammans med hemmanets övriga ränta, vilket var fallet för de flesta krono- och skattekvarnar. Även husbehovskvarnar belades med skatt, med ett visst undantag för adelns kvarnar. När det gäller skattens storlek var denna reglerad efter kvarnens storlek, stenparens antal, vattenlägenhetens godhet och hur stora omkostnader kvarnen fodrade, dvs. samma omständigheter som togs i beräkning vid den ordinarie skattläggningen. De frälsekvarnar som ”drogs in” eller skattlades kallades troligen i jordeböckerna för kronokvarnar. De kvarnar som blev befriade från ränta upptogs ej i jordeböckerna.⁶⁴ I ett brev från år 1699 beordrade Strömfeldt också att skatten för varje skäppa⁶⁵ ålagd tull skulle fastställas till 3 mark silvermynt, vilket enligt Holmbäck blev ett fast pris som kom att gälla framöver.⁶⁶ Hur den fastställda skatten och kvarnkommissionens direktiv kom att efterföljas ute i landet är en intressant fråga som skulle kunna räcka till en minst en uppsats till, genom källstudien som följer nedan får man dock en inblick i hur direktiven kom att tillämpas i Marks härad.

Studieområdet, Marks härad

En kort beskrivning av Marks geografi och historia

Mark ligger i södra delen av Västergötland och gränsar i söder och väster till Halland. Häradet var förhållandevis stort med 23 socknar. 17 av dessa socknar omfattas idag av Marks kommun. Gunnarsjö, Grimmared, Kungsäter och Karl-Gustav socknar kom vid kommundelningsreformen att tillfalla Varbergs kommun. Kinnarumma och Seglora socknar kom att tillhöra Borås kommun.⁶⁷ Marks härad ingick tidigare i Älvsborgs län. 1998 slogs Älvsborgs län samman med Göteborg, Bohus och Skaraborgs län till Västra Götalands län.⁶⁸

Topografin karaktäriseras av ett kuperat högländslandskap som genombryts av sprickdalar som sträcker sig i sydvästlig riktning. Ovan högsta kustlinjen finns moränjoridar och nedan sedimentärjoridar. Odlingsmarken dominerar i den södra delen, särskilt utefter Viskans och Häggåns dalgångar.⁶⁹ Befolkningen har varit koncentrerad i de större byarna i Kinna och Örby socknar. I norra delen har landskapet ett större inslag av berg och moränjoridar och många små sjöar. Större sjöar i Mark är Lygnern och Öresjön. På grund av höjdförhållanden och västanvind från havet är området det mest nederbördsrikaste i landet.⁷⁰

Fram till stormaktstiden hade Marks härad en mer central position än vad häradet senare kom att ha. En omfattande gränshandeln som bedrevs av inflytelserika adelsmän, den s.k. gränsadeln, gjorde att häradet fick en framträdande plats både ur ett politiskt och kulturellt perspektiv. Men gränsen till Danmark innebar också att häradet hade ett utsatt läge. De ständiga krigen mellan Danmark och Sverige påverkade området som fick ta ”den första smällen” när soldater vandrade upp i Viskans och Ätrans dalgångar. På 1360-talet uppfördes därför fogdeborgen Öresten till skydd för de ständiga överfallen. Borgen revs av bönder på 1520-talet.

När makten centrerades till Stockholm under 1600-talet intog Mark ett mer ekonomiskt och politiskt perifert läge än tidigare. För adelsmännen var det viktigt att hålla sig nära kungen samt att de erbjöds betydelsefulla positioner i den växande stadsapparaten. Handeln som betytt mycket för häradet kom nu dessutom att begränsas avsevärt då den endast tilläts i städer med stadsprivilegier. Staten var väl

⁶⁴ Holmbäck, Å. 1914 s. 74-82

⁶⁵ Spannmålsmått. Utgör under 1700- 1800-talen i Västsverige 36, 6 l. Före 1665 24,81 l. Jansson, S. 1995. s.234.

⁶⁶ Holmbäck, Å. 1914. s. 91

⁶⁷ Marks Härad. CD-rom producerad av Marks hembygdsrets. ,

⁶⁸ Agrarhistorisk landskapsöversikt. Västergötland och Dalsland. 2002. s. 11

⁶⁹ Agrarhistorisk landskapsöversikt. Västergötland och Dalsland. 2002. s. 11.210

⁷⁰ Ahlberger, C. 1988 s. 8-11

medveten om den omfattande handeln som bedrevs med hemslöjdsprodukter i södra Västergötland. Här hade inte minst textilslöjden varit en viktig binäring sedan 1400-talet. För att kontrollera och ta ut tull på handeln grundades därför staden Borås år 1621 av den tidigare obetydliga Torpa kyrkby.⁷¹ Men trots statens försök att kontrollera handeln kom ekonomin i häradet även i fortsättningen att främst bedrivas på landsbygden. Förutom textilier omfattade handeln också svarvade träkärl, metallhantverk samt animalieproduktion, t.ex. smör.⁷²

Efter ett århundrade med motgångar bl.a. på grund av statliga inskränkningar, upplevde häradet på 1700- och 1800-talet en ekonomisk expansiv period. Jordbruket utvecklades starkt samtidigt som hemindustrin förbyttes till en omfattande organisation av förlagssystem med vävnadstillverkning i stort sett varje hem i häradet. Det fanns gott om arbetskraft bland den växande obesuttna befolkningen. Främst var det kvinnor och barn som tillverkade textilerna, men männen var också inblandade i produktionen. Den ökade produktionen skapade välstånd bland förläggarna som manifesterade sina rikedomar i ståndsmässiga manbyggnader, de s.k. förläggargårdarna som ju är karaktäristiskt för Mark, speciellt i Viskadalen från Fritsla till Horred.⁷³

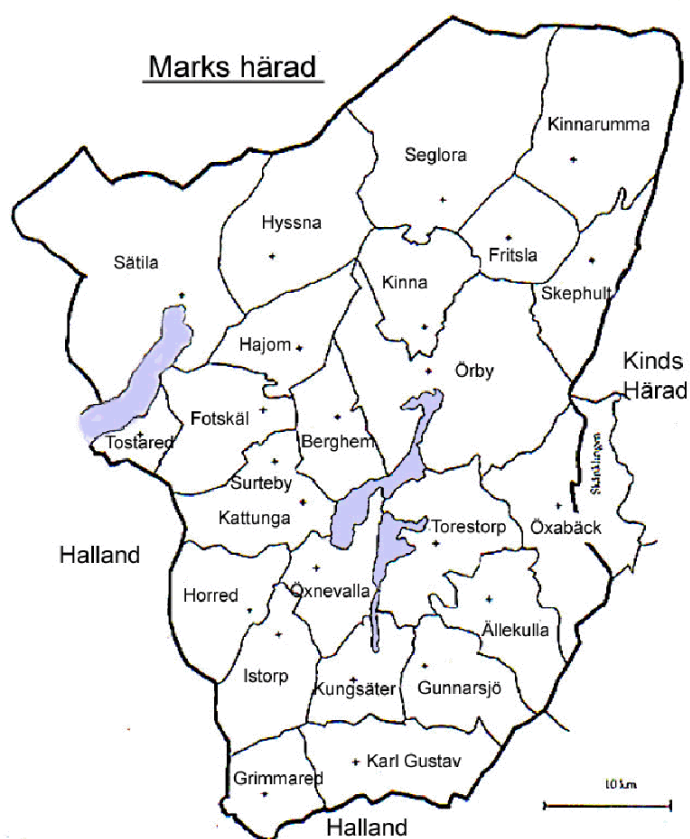

Fig. 4 Marks socknar. Källa: Ahlberger, G. 2000. Marks historia I

Linnevävnad hade länge varit en specialitet i trakten, men när bomullen introducerades på 1830-talet utgjorde detta grunden för den textilindustri som kom att präglade häradet från mitten av 1800-talet och framåt.⁷⁴ Det första mekaniska väveriet var Rydboholm konstväveri som anlades vid Viskan av storförläggaren Sven Eriksson år 1834. Maskiner till väveriet importerades från England. Det första

⁷¹ Ahlberger, G. 2000 s. 11-12, Ahlberger, G. 2000 s. 69

⁷² Andersson, Palm, L. 1993. s.11

⁷³ Stenström, J. 2002. Agrarhistorisk landskapsöversikt. Västergötland och Dalsland. s.161-162

⁷⁴ Ahlberger, G. 2003. s. 13, 47 ff.

spinneriet anlades i Rydal i Seglora socken år 1853 och mot slutet av 1800-talet fanns flera spinnerier i Viskadalen. Förutsättningen för den industriella utvecklingen av textilnäringsen i Mark förklaras av bygdens protoindustriella bakgrund.⁷⁵ Men industrierna var också beroende av vatten- och elkraft, vilket var en av anledningarna till att man förlade industrierna kring just Viskan. Vattenkraft i Viskan var också bättre utbyggd än i Åtran som rinner genom Kinds härad. Vattnet användes också för färgning och beredning. En annan anledning var utbyggnaden av järnvägen mellan Varberg och Borås och som på vägen passerar Kinna och Fritsla. Järnvägen öppnades för trafik 1880.⁷⁶

Kvarnnäringsen i Mark under 1600-talet och 1800-talet - Vad berättar källorna?

I detta avsnitt kommer jag att gå igenom de källmaterial som jag använt mig av och närmare beskriva vilken typ av information källorna kan ge för att få en bild av kvarnnäringsen i Mark under 1600- och 1800-talet. Denna källstudie har också legat till grund för inventeringen i studieområdet.

Att använda sig av flera och olika typer av källor är nödvändigt. Källorna kompletterar varandra och ger en mer heltäckande bild. Källmaterialen kan också vara skadade och inte minst är 1600-talets skrivstil och språk svår att tyda samt att ortnamnens stavning förändras över tiden. Ortnamnen i Älvsborgs län, utgiven av kungliga ortnamnskommittén 1916-17, är ett bra hjälpmedel i detta sammanhang. Samlingen går grundligt igenom ortnamnens olika stavningar från den äldsta jordeboken, i detta härad från 1540, fram till 1877. Man kan därför också få information om när hemman bildas och nya gårdar eller avgärdade hemman tillkommer under ursprungsgården. Dessutom ges viss information om större och viktiga kvarnar i häradet. Uppsatsens tyngdpunkt är ju främst att studera kvarnnäringsen kring 1600-talets andra hälft, men jag har också gjort nedslag under 1800-talet för att studera både förändring och kontinuitet. Källmaterialets tidsspann sträcker sig från den äldsta källan som är från 1627 fram till den yngsta, från 1870.

Kvarntullsmantalslängder

År 1627 upptecknades tull, bäck och handkvarnar för häradet i Mark.(se ovan om kvarntullsmantalspenningen s.12). Materialet är något skadat samtidigt som det inte alltid går att uttyda ortnamnen. Materialet ger ändå vid handen att det fanns så många som mellan 35 och 40 tullkvarnar i häradet vid denna tid. Anledningen till den osäkra siffran är att det i några fall står flera mansnamn under samma kvarn. Det är därför osäkert om det rör sig om en kvarn som ägs gemensamt eller om det är flera kvarnar under en by, men troligen lutar det åt det senare. Det samma gäller för bäckkvarnarna, dvs. detsamma som husbehovskvarnar som uppgick till inte mindre än ca 266 stycken. Särskilt hade Sätilla, Surteby- Kattunga och Hyssna socknar många kvarnar för husbehov (se tabell 1.), men i förhållande till socknens hemmantal hade Tostared mest bäckkvarnar. Hela 86 procent av hemmanen hade en bäckkvarn i socknen. Surteby- Kattunga och Kungsäter socknar hade också många vattenkvarnar per hemman. 65 respektive 66 procent av hemmanen hade en kvarn. Örby, Skephult, Öxabäck och Torestorpa socknar hade minst bäckkvarnar per hemman, med mellan 10 – 14 procent.⁷⁷

Antalet handkvarnar uppgick till ca 330 stycken. Oftast hade ett hemman eller en ägare både en vattenkvarn och en handkvarn. Skatten på handkvarnarna var 8 öre per kvarn. I vissa fall hade man tydligen två eller tre handkvarnar, eftersom dessa betalade en skatt på 16 respektive 24 öre. För bäckkvarnarna låg skatten från 1 daler till upp till 3 daler och 16 öre. Tullkvarnarna kunde betala allt från 1 daler och 5 öre upp till 12 daler i skatt. Till skillnad mot handkvarnar och bäckkvarnar delas inte tullkvarnarna upp sockenvis i detta material, vilket gör det svårare att uttyda var kvarnen legat i

⁷⁵ Vikström, E. 1994. s. 25-26

⁷⁶ Agrarhistorisk landskapsöversikt. Västergötland och Dalsland. 2002 s.162

⁷⁷ Kvarntullen 1627. Antalet bäckkvarnar är jämfört med mantalet enligt Svo Älvsborgs län. som även redovisar jordnaturer från de äldre jordeböckerna.

häradet. Men vissa är dock lätt att identifiera eftersom det är samma kvarnar som återkommer längre fram i källorna. Exempelvis kan man utifrån skattens storlek utgå från att Hulta kvarn, Kungsfors kvarn och Gårda kvarn⁷⁸ i Örby socken var några av häradets större tullkvarnar. De skattade kring 11 – 12 daler. I Kinnarumma socken fick Häggårda kvarnar och Grimskulla kvarn betala lika mycket i skatt. Det finns också exempel på flera ägare med en varsin kvarn i samma ström. I t.ex. Vasse i Horreds socken ägde Nils i Vasse en kvarn som fick skatta 6 daler och 9 ½ öre, Edvard i Vasse betalade 4 daler 11 ½ öre i skatt och Björn i Vasse, 4 daler och 25 ¼ öre.⁷⁹

Tabell 1. Kvarnar enligt Kvarntullmantalslängden 1627

socken	bäckkvarnar	handkvarnar
Kinnarumm	11	19
Seglora	14	18
Fritsla	12	11
Hyssna	19	18
Kinna	9	10
Örby	16	22
Skephult	2	6
Hajom	11	7
Sätilla	23	25
Fotskäl	10	22
Beghem	9	32
Tostared	13	15
Surteby- Kattunga	21	25
Horred	15	8
Istorp	11	14
Öxnevala	17	13
Kungsäter	16	10
Karl Gustaf	13	18
Öxabäcka	4	5
Torestorp	6	18
Älekulla	6	8
Grimmared		
Gunnarsjö	8	6
Summa	266	330

Äldre geometriska kartor

Från 1630-talet fram till 1670-talet genomfördes karteringar över landets byar och gårdar under ledning av Anders Bure. Syftet med karteringen var att Kronan skulle få en bättre uppfattning om landets tillgångar. Kartorna som är mycket enhetligt utförda visar inägomarken, dvs. åker och äng och redogör för avkastning och andra ekonomiska förhållanden. Åkern markeras med en skraffering som liknar stiliserade fåror, ängen markeras med blå och gröna prickar eller rader av grässtreck och har ofta utritade trädsymboler. Stiliserade gårdesgårdar visar hägnader och bebyggelsens läge markeras med en hussymbol. För agrarhistorisk forskning, kulturmiljövården och naturvården innehåller kartorna mycket värdefull information, om t.ex. markens beskaffenhet eller markslagets inbördes storlek och om hur den var organiserad. Av intresse för denna studie är att i den mån kvarnar fanns under ett hemman var även dessa utritade.⁸⁰ Utefter de blåmarkerade vattendragen är kvarnarna utritad med ett litet husecken och betecknade med Quarn. Vid en jämförelse med ekonomiska kartan går det oftast att relativt lätt, om man först lokaliserat hemmanet, att ringa in platsen för kvarnstället. Till kartorna finns

⁷⁸ Gårda är osäkert, men under hemmanet finns en avsöndrad fastighet som är Slottsåfallet och som senare kom att tillhöra Haby som i senare källor har en kvarn.

⁷⁹ Kvarntullen 1627.

⁸⁰ Tollin, C. 1991. s.11-16

också en beskrivande text, *Notarum Explicatio*, som ger information om hemmanets namn, hemmanstal och i vissa fall jordnatur. Åkermarkens storlek anges i antal tunnor utsäde och ängens avkastning i lass hö. Vidare beskrivs jordens och ängens kvalitet och om det fanns humlestänger eller om fisket var bra eller dåligt. Även utmarken beskrivs, t.ex. om det var ollonskog eller om det fanns tillgång till timmer. För kvarnar och även sågar anges hur ofta dessa användes. Ofta står det, "Quarn gångandes hööst och wår".

De geometriska avmätningarna i Marks härad utfördes 1649 – 1650 av lantmätaren Nils Eriksson Njurén. Jordeboken omfattar 113 kamerala enheter i 18 av Marks socknar som vid denna tid uppgick till 25 stycken.⁸¹ Antalet socknar är idag 23 eftersom fyra har lagts ihop. Dessa är Surteby och Kattunga och Svenasjö som nu är en del av Örby. Sammanlagt tas 51 kvarnar upp i kartmaterialet, vilket ju endast är en bråkdel om man jämför med mängden bäckkvarnar som togs upp i kvarntullmantalsängderna. Materialet ger istället information om kvarnens läge eller om hur tätt flera kvarnar kunde stå i ett vattendrag. Under hemmanet stora Hulta i Sätilla socken finns ett exempel på så många som sex kvarnar som ligger tätt efter varandra i bäcken (se fig.5) och under Östergården, senare Storgården, i Flohult i samma socken låg fyra kvarnar tätt efter varandra i bäcken.⁸² I många fall är kvarnarna dock inte utritade på kartan eftersom de låg på utmarken som inte karterades.

Fig. 5 Geometrisk avmätning över Stora Hulta i Sätilla socken. Hemmanet hade så många som sex skvaltkvarnar som enligt karttexten gick höst och vår.
JB. Öresten: 46

Eftersom de flesta av kvarnarna som nämns i källmaterialet är av typen som inte användes mer än höst och vår, kan man utgå från att dessa var mindre skvaltor som användes för husbehov. Karttexten säger dock ingenting om skvaltkvarn eller fotkvarn, men däremot nämns en hjulkvarn, vilket talar för att alla andra kvarnar är skvaltkvarnar. Hjulkvarnen som vid karteringen var öde låg vid Stora gården i Kinnarumma. På kartan är ett vattenhjul och kvarnhus utritad, men inte ifylld och i karttexten står; "Hiull quarn, öde fordom gångande åhrligen, doch sägies att ingen minnes nähr".⁸³

Av materialet framgår att större kvarnar, dvs. tullkvarnar räntar smör. Dessa är lilla Mölnebacka i Hajom socken, vilken gick årligen, samt två kvarnar i Häggårda i Kinnarumma socken som räntade 5

⁸¹ Höglund, M. 2004. Beskrivning av jordebok för Öresten. (Stencil)

⁸² JB. Öresten: 46,53.

⁸³ JB. Öresten: 95-96.

pund smör.⁸⁴ Under kungsgården Öresten i Örby socken fanns flera underliggande hemman bl.a. Quarnagården. Kartmaterialet ger dock ingen information om kvarn, varken i karttext eller på kartan, men man kan utgå från att här finns en kvarn. Samma sak gäller för hemmanet Hulta quarn i samma socken. Att hemmanet fick betala 16 tunnor⁸⁵ spannmål årligen i ränta talar för att detta var en tullkvarn med stor kapacitet.⁸⁶ Skatten på kvarnar var under hela 1600-talet ojämn och växlade efter ortens sed. En åtskillnad gjordes mellan de kvarnar som låg under ett hemman och kvarn som särskild innehav. De kvarnar som inte var inbegripna under hemmansröntan och inte var belägna på frälsehemmans enskilda ägor skulle enligt häradsfogdeinstruktionen den 9 oktober 1688, skattläggas efter ortens bruk och uppföras under särskild titel i jordeboken.⁸⁷ I jordeboken 1649, samma år som avmätningarna gjordes i Marks härad, upptogs endast fem kvarnar under särskild titel i jordeboken. Dessa var kvarnarna i Häggårda i Kinnarumma socken, en kvarn under Seglora by och en kvarn i Hyssna socken, vilken borde vara Olofsred kvarn. I jordeboken rubriceras vissa kvarnar för ”quarneströmmar” och andra ”quarn”. I vad skillnaden ligger har jag dock inte fått klart för mig.

Kvarnkommissionen – rannsaking av kvarnar i Marks härad

I enlighet med kvarnkommissionens beslut skulle häradshövdingen i varje län rannsaka kvarnarna i landet. Resultatet av denna inventering, som i Älvsborgs län utfördes år 1699, finner man i Kammarkollegiets arkiv, kvarnar och sågar. Denna källa ger en ganska så detaljerad information om kvarnbeståndet i häradet. Man kan få reda på typen av kvarn, om den fick ta in främmande mäld och till vilken ränta den värderades. Det kanske mest intressanta med denna källa är att den ger ett exempel på hur kvarnkommissionens direktiv kom att tillämpas i häradet.

När rannsakingen väl kom till stånd verkar det som att kvarnkommissionens inspektörer inte utgjorde något direkt hot mot allmogens kvarnar, vilket också påpekas av både Holmbäck och Ek. I protokollet för Marks härad anas också en mycket försiktig hållning från inspektörernas sida. Här ansågs endast en odalkvarn skadas av allmogens kvarnar, vilka var de tre kvarnarna i Häggårda i Kinnarumma socken. Inspektören beslutade att två mindre kvarnar i närheten skulle utställas till laga syn, men om de blev dömda att rivas framgår inte av protokollet. Däremot belades flera krono- och skattekvarnar med skatt. Om de inte var skattlagda med gården fick de vanligtvis betala mellan en skäppa till en kappa⁸⁸ spannmål i avgift. Enligt kvarnkommissionens instruktioner § 5, var husbehovskvarnar förbjudna att mala annan mäld än sin egen och om så skedde fick de böta 40 mark silvermynt.⁸⁹

När det gäller frågan om allmänningvatten var det inget vattendrag i häradet som ansågs tillhöra kronan. Däremot var det en kvarn under Hersnäs frälsehemman i Sättila socken som ansågs täppa till en Kungsådra. (Nr. 11, bilaga 1 och på karta, bilaga 2.) I detta fall hade bönder klagat till kommissionen om den tilltäppa ån.

”I fråga om Kungsådra har kommissionen uppå förd klagan av ägaren till quarnen på skatte och krono i Sättila socken, att Hersnäs frälsehemman derstädes stängt en liten å, som löpte från en till allmanningen stötande siö, så att quarnarne prejudicerades i det de icke allenast alt watten igenbyggt, att ingen fisk derföbij kan komma, oachtadt så att fisken som wattnets frija lopp bör wara öpen Kungsådra. Förordnat att ådran enligt instruktionens § 4 skulle öppnas av kronobetjäningen till wattnets frija lopp.”⁹⁰

Kvarnkommissionens inspektörer gick alltså varsamt fram och om de någon gång var lite hårda så var det mot frälsets kvarnar som i många fall belades med skatt. Detta ligger naturligtvis i linje med statens övriga politiska hållning mot frälset vid denna tid. Av de 29 frälsekvarnar som togs upp i

⁸⁴ JB. Öresten: 94, 132

⁸⁵ Tunna = ca. 152 l. Jansson, S. 1995.

⁸⁶ JB. Öresten: 2-3, 7

⁸⁷ Holmbäck, Å. 1914. s. 12-14

⁸⁸ Rymdmått för spannmål = Skäppa = ca 24,8 l. Kappa = 4,58 l. Jansson, S. 1995.

⁸⁹ Holmbäck, Å. 1914. s. 46-56

⁹⁰ Kammarkollegiet. Kvarnar och sågar.

protokollet ansågs dock 12 kvarnar ligga inom ”hemmanets odisputerliga rågång”, medan resten kom att beläggas med avgift. En annan av kvarnkommissionen uppgifter var också att se till att få bukt med alla de sågkvarnar som ansågs vara ett hot mot skogsbeståndet. Enligt kvarnkommissionens protokoll fanns år 1699, 15 stycken sågkvarnar i häradet. Men dessa hotades inte heller att dömas ut av kommissionens inspektörer. Snare ansågs de vara till nytta som exempelvis en såg under östra och västra Hunghult i Seglora socken. Sågen var enligt protokollet ”till allmogen commoditet der omkring fler des nära belägenhet skull alltså blifva hon mot 1 lispund smör åhrlig afgift bestående”.⁹¹

I kvarnkommissionens protokoll tas endast 47 husbehovskvarnar upp (se tabell 2. nedan), vilket är ett förbluffande litet antal om man jämför med mängden husbehovskvarnar som togs upp i kvarntullmantalslängderna. Den troliga förklaringen är att flertalet husbehovskvarnar inte granskades av kommissionärerna eftersom de endast skulle se över de kvarnar som kunde vara till skada för odalkvarnar, de togs därför inte upp i protokollet.⁹² Samtidigt har mer än ett halvt sekel förflutit mellan de båda källmaterialen och troligen hade antalet husbehovskvarnar minskat generellt under 1600-talet som en följd av adelns aktiva kamp mot allmogens husbehovskvarnar. Av de 47 husbehovskvarnarna låg 16 under frälsehemman, 18 under skattehemman och 13 under kronohemman. Betydligt fler husbehovskvarnar fanns i de norra socknarna än i de södra, vilket delvis har sin förklaring i att antalet hemman var färre i de södra socknarna. Även antalet tullkvarnar hade minskat i häradet vid 1600-talets slut. En ytterligare förklaring till att antalet kvarnar minskat kan vara att tekniken utvecklats och att kapaciteten för varje kvarn ökat.

Skvaltkvarn eller hjulkvarn

Av kvarnkommissionens protokoll framgår att kvarnarna i Mark vid denna tid var av typen skvaltkvarn, oftast kallad för fotkvarn och att kvarnarna inte hade mer än ett par stenar. Även de som användes för tullmalning benämns ibland som fotkvarnar. I vissa fall beskrivs kvarnen som miölquarn eller endast Quarn, vilket möjligen kan tolkas som att det då kan röra sig om en större hjulkvarn. Men vid flera tillfällen skriver protokollförfaren att ”miölquarnen allenast nyttjas som sqvalta”,⁹³ vilket i detta fall kan tolkas som att den endast nyttjas för husbehov. Detta borde också betyda att ordet skvalta hade en ytterligare innebörd, än att bara beskriva kvarnens tekniska konstruktion. Man kan därför utgå från att det inte fanns några hjulkvarnar i häradet vid denna tid. Dessutom borde en hjulkvarn ha ansetts som något märkligt och därför noterats i kvarnkommissionens protokoll. Generellt var skvaltkvarnar också vanligast i skogsbygder, medan hjulkvarnar var vanligare i slättbygder. I exempelvis Skaraborgs län var hjulkvarnar vanliga vid slutet av 1600-talet och i Trollhättan och Lilla Edet fanns vid denna tid en väl utvecklad kvarnindustri.⁹⁴

Skattens storlek kan också säga något om typen av kvarn och dess kapacitet eftersom den enligt kvarnkommissionen skulle regleras efter kvarnens storlek, stenparens antal, vattenlägenhetens godhet och hur stora omkostnader kvarnen fodrade. Skatten för tullkvarnar kunde skilja mellan 7 lispund⁹⁵ smör eller 11 daler och 12 öre silvermynt (s m t.), vilket troligen motsvarar priset för smöret, till endast 24 öre s m t. I en del fall kunde också tullkvarnarna skatta 1 till 2 kappor spannmål. Frälsehemmanet Boet i Kungsäters socken som hade tre fotkvarnar fick exempelvis endast skatta 2 kappor spannmål. Den låga skatten förklaras i protokollet av att vattentillströmningen var ringa.⁹⁶ Men kanske gjorde kommissionären också en mildare bedömning när han fastställde skatten för kvarnar under frälsehemman.

Utifrån skattens storlek kan man därför dra slutsatsen att Kungsfors i Örby socken, Häggårda i Kinnarumma socken och även kvarnarna i Vasse i Horred socken var större kvarnar med stor

⁹¹ Kammarkollegiet. Kvarnar och sågar.

⁹² Ek, S. 1962. s. 172

⁹³ Kammarkollegiet. Kvarnar och sågar

⁹⁴ Ek, S. 1962. s. 126

⁹⁵ 1 lispund = 20 skålpund (0,425 kg.) = ca 8,502 kg.

⁹⁶ Kammarkollegiet. Kvarnar och sågar, Jordeboken Älvsborgs län 1700.

kapacitet. Men detta ger naturligtvis inte en fullständig bild eftersom tullkvarnar också fanns under frälsehemmans rå och rör och som inte var belagd med skatt. Större kvarnar under frälsehemman kan exempelvis ha varit Läckö i Hyssna socken, frälsehemmanet Strömma i Karl Gustavs socken eller Boet i Kungsäters socken.⁹⁷ (Se karta nedan fig. 6) De enskilda gårdarnas arkiv inklusive kartor och avmätningar skulle kunna ge vidare information.

Vid en jämförelse med Arvid Erneviks studie över kvarnar och sågar i Värmland upptäcker man att det fanns en viss skillnad då det gällde fastställande av skatten mellan länen. I Värmland var det vanligt att skatten för husbehovskvarnar betalades i öre silvermynt, vanligast mellan 4 till 16 öre, medan man i Marks härad oftare betalade med en skäppa eller kanna mjöl. Tullkvarnarna i Värmland kunde exempelvis beskattas med 3 eller 12 tunnor tullmjöl, men det fanns också exempel på kvarnar som inte behövde skatta mer än 16 öre silvermynt, men ändå fick ta in främmande mäld. En annan intressant skillnad är att det verkar som att betydligt fler kvarnar i Värmland dömdes till att utrivras. I vissa fall var anledningen att kvarnen ansågs vara till skada för hyttverksamhet.⁹⁸

Hur betungande var skatten?

Om kvarnskatten var 16 öre silvermynt eller sju lispund smör säger naturligtvis inte så mycket om man inte sätter det i relation till pengars värde under 1600-talet. Jag ska därför ge några jämförande exempel på priser och löner under de tidsperioder från vilka källorna nedtecknats.

År 1625 kostade exempelvis en tunna råg 2 daler och en ox 12 daler. En dagspenning i Falu gruva var 1 ½ mark. Fyra mark var då lika med 1 daler eller 32 öre. För 8 öre som var skatten på handkvarnar då kvarntullmantalpenningen fastställdes, kunde man få 100 enbrädesspik. Vid slutet av 1600-talet hade priset för en tunna råg stigit till 15 daler silvermynt (s.m.t.). Ett lispund smör kostade år 1695, 6 daler kopparmynt (k m.), vilket var lika med 2 daler s.m.t. (det gick 3 daler k m. på en daler s m t.). För 1 daler och 4 öre k m. kunde man få en bondhatt och för 8 daler och 8 öre k m. fick man en kjortel. År 1685 tjänade en gruvarbetare omkring 1 daler och 25 öre k m.⁹⁹

Om skatten för kvarnar betalades en gång om året kan den inte ha varit allt för betungande, men det är naturligtvis en svår fråga att svara på samt att den slog olika hårt för olika grupper i samhället. Skatten för kvarnar var också en av flera skatter som bönderna belastades med. Dessutom hade mycket pengar investerats i kvarnen samt anläggningar som damm eller fördämning och man kan därför tänka sig att skatten upplevdes som orättvis.

Vilka ägde kvarn

När det gäller ägandeförhållanden och näringsidkare inom kvarnringen påpekade John Langdon att det kunde vara en mer komplicerad fråga än vad som tidigare uppmärksammats i litteraturen. En blandning fanns av kvarnar som låg under gods och kvarnar som var utarrenderade. För svenska förhållanden var ägandeförhållandena minst lika invecklade och är svåra att följa i källorna. En kvarn kunde ofta byta ägare genom köp, byte eller donation. Det stora antalet husbehovskvarnar i Mark tyder på att många gårdar ägde en egen kvarn. Enligt Ek var detta också vanligt bland allmogen i västra och södra Sverige. I Norrland och centrala Sverige var det däremot vanligt att flera bönder ägde en kvarn gemensamt.¹⁰⁰ Som jag tidigare nämnt kunde kvarnen antingen ligga under ett hemman eller så ägdes kvarnen enskilt av en högreståndsperson och drevs då av en mjölnare. I kvarnkommissionens protokoll får man reda på om en kvarn ligger under ett krono- skatte- eller frälsehemman och för högreståndspersoner som ägde kvarn antecknas också namnet. I samand med kommissionens

⁹⁷ Kammarkollegiet. Kvarnar och sågar

⁹⁸ Ernevik, A. 1982. s. 42 ff.

⁹⁹ Lagerqvist, L, O och Nathorst-Böös, E. 1984. s. 66 ff.

¹⁰⁰ Ek, S. 1962 s. 146 ff.

rannsaking i Marks härad nämns adelssläkterna Stenbock, Örnevinge, Silverlood och Cronhielm i protokollen.¹⁰¹

Frälse- eller kronokvarnar?

På 1600-talet hårdnade konkurrensen mellan krona och adel om att kontrollera kvarnnäringen och båda parter ville få bukt med allmogens kvarnar. Det har därför varit av intresse att undersöka om det var frälset eller kronan som ägde flest tullkvarnarna i Marks härad då kvarnkommissionen utförde sin rannsaking. För denna fråga har jag därför tittat på vilken jordnatur kvarnarna låg under. Det ska dock påpekas att det inte är helt enkelt att uttyda vilka kvarnar som var tullkvarnar enligt kvarnkommissionens protokoll eftersom det inte görs någon urskiljning mellan husbehovskvarnar och tullkvarnar. Det är i beskrivningen för varje kvarn som man får reda om kvarnen får ta in främmande mäld eller om den endast nyttjas som skvalta. Men genom att jämföra källan med jordeboken samt förteckning över mjölkvarnar från 1825, har jag ändå fått en ganska tydlig bild om vilka kvarnar som var tullkvarnar. Utifrån källorna har jag kunnat lokalisera 27 platser med tullkvarnar, vilka har ritats ut på kartan nedan (fig. 6)

Då kvarnkommissionen utförde sin rannsaking dominerade kronokvarnar över frälsekvarnar i häradet. (Se tabell 2.) Antalet frälsekvarnar var dessutom få om det sätts i relation till att frälset hade det största jordinnehavet i häradet. (Se figur 7.) Denna fördelning kan ha flera förklaringar. För det första hade frälset en gång haft ett större innehav av tullkvarnar, inte minst i Örby socken där släkten Stenbock och Visingsborgs grevskap, under släkten Brahe, var de stora jordägarna. Släkten Stenbock var ägare till friherrskapet Kronobäck-Öresten¹⁰² som omfattade 52 hela och 10 halva hemman.¹⁰³ Men i samband med reduktionen, som slog särskilt hårt mot högadeln, förlorade släkten sina egendomar tillsammans med stamgodset Torpa. I samma socken förlorade Nils Brahe Örby Bosgård med underlydande Kungsfors och en mängd underlydande gårdar, vilka alla hade ingått i Visingsborgs grevskap.¹⁰⁴ Hulta kvarn i Slotsån och Kvarnagården i Kungsfors hade legat under respektive grevskap, men tillkom kronan i samband med reduktionen 1681. Kvarnarna kom därefter att ingå i Älvsborgs läns regemente som också var ägare till Vännerströms kronokvarn som också låg i Örby socken. Kvarnen infördes i jordeboken år 1699.¹⁰⁵ I jordeboken 1700 noteras också en ”gammal frälsekvarn” som tillhörde Gustav Abraham Örnevinge, men som reducerats till kronan 1691.¹⁰⁶ Varken i jordeboken eller i kvarnkommissionens protokoll står dock någonting om ränta, vilket kan betyda att kvarnen var obetydlig.¹⁰⁷

Med andra ord hade reduktionen ordnat så att tullintäkterna från troligen de mest betydelsefulla kvarnarna i häradet tillkom kronan. Liksom idag, var större delen av häradets befolkning koncentrerad till Örby socken i byarna Skene och Kinna vid Viskan och Häggåns dalgångar. En annan betydelsefull kvarn som adeln förlorade var de tre kvarnarna i Häggårda i Kinnarumma socken. I jordeboken 1649 registreras kvarnarna som skattekvarnar, men tillkom något senare släkten del la Gardie. Enligt kvarnkommissionens protokoll donerade sedan Fru Christina del la Gardie kvarnarna till släkten Stenbock, men som förlorade dem till kronan i samband med reduktionen.¹⁰⁸ De många ägobytena borde tala för att just dessa kvarnar var av stor betydelse.

Kartan nedan visar en översiktskarta med en ungefärlig utplacering av tullkvarnar i häradet efter kvarnkommissionens protokoll år 1699. Här framgår också tydligt att antalet frälsekvarnarna dominerar i den södra delen av häradet och skatte- och kronokvarnar i det norra. I de södra socknarna

¹⁰¹ Kammarkollegiet. Kvarnar och sågar

¹⁰² Kronobäck: Ursprungligt kloster i Mönsterås socken, Småland.

¹⁰³ Ahlberger, G. 2001. s.68-69

¹⁰⁴ Sjögren, O. 1921. s. 252- 253

¹⁰⁵ Jordebok 1700.

¹⁰⁶ Släkten Örnevinge härstammar från två oäkta söner till Erik Brahe och hans bror Gustav Brahe.

¹⁰⁷ Jordebok 1700, Kammarkollegiet. Kvarnar och sågar

¹⁰⁸ Jordebok 1700, Kammarkollegiet. Kvarnar och sågar

drogs också mindre frälsejord in i samband med reduktionen och inte någon av frälsets kvarnar reducerades till kronan. Generellt fanns också mindre skatte- och kronojordar i de södra socknarna än i de norra. Ca 13 % av häradets hela hemmantal utgjorde skatte- och kronojord i de södra socknarna, medan 25 % fanns i de norra.¹⁰⁹

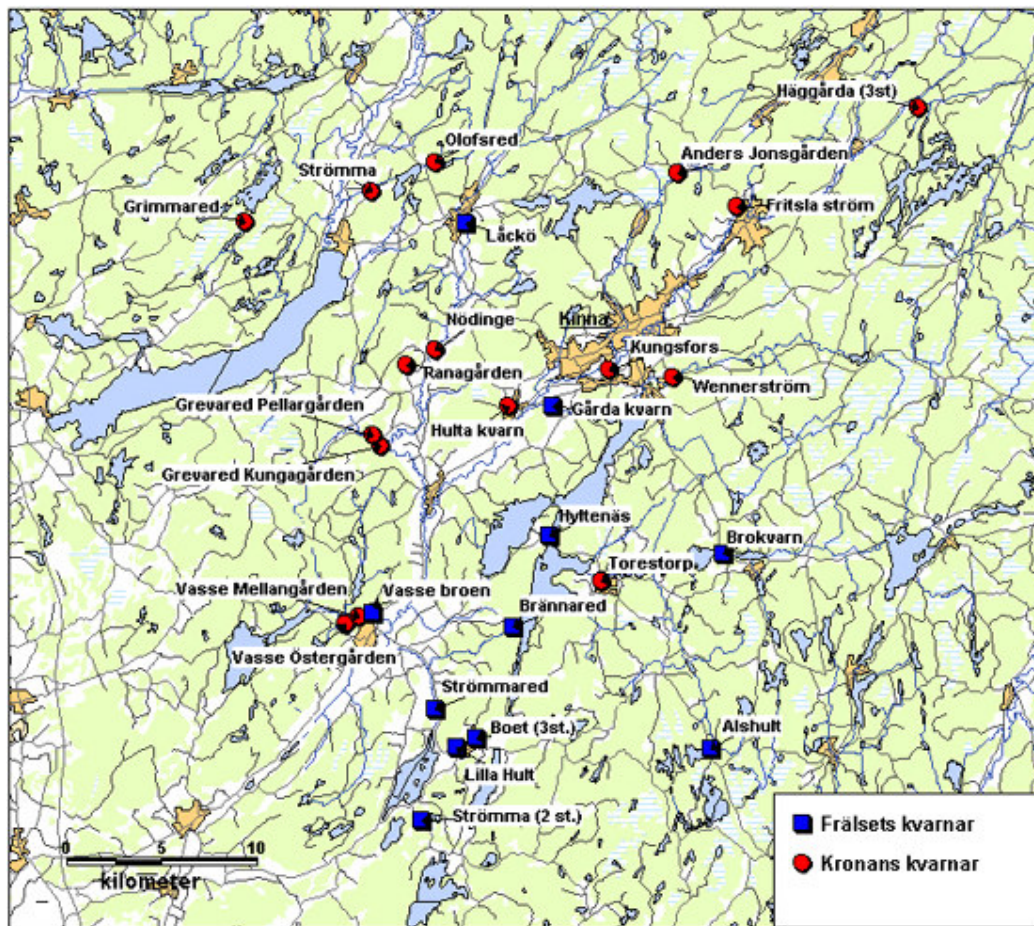

Fig. 6 Tullkvarnar i Marks härad vid 1600-talets slut enligt kvarnkommissionens protokoll. Grundkarta: Länskartan, översikt

Det är naturligtvis svårt att dra en tydlig gräns mellan den norra och södra delen, men om man för enkelhetens skull räknar in socknarna ovan Surteby-Kattunga till den norra delen och under till den södra, kan man utifrån tabellen nedan, också se en skillnad vad gäller husbehovskvarnar. Ägoförhållanden borde vara den främsta orsaken till att de norra socknarna hade fler husbehovskvarnar eftersom skatte- och kronojord dominerade här, men också att topografin med många små vattendrag var bättre lämpad för att uppföra små skvator. I de södra socknarna, särskilt Surteby-Kattunga, Öxnevalla, Istorp och Horred, som till större del präglas av ett slättlandskap, kan utvecklingen liknas med andra slättbygdsområden i landet. Generellt fanns fler tullkvarnar, vilka oftare ägdes av frälset, i slättbygder än i skogsbygder, följaktligen fanns också färre husbehovskvarnar.¹¹⁰ Förutom att frälset ägde flest tullkvarnar i den södra delen av häradet, fanns här också fler husbehovskvarnar under frälsehemman än under skatte- och kronohemman.

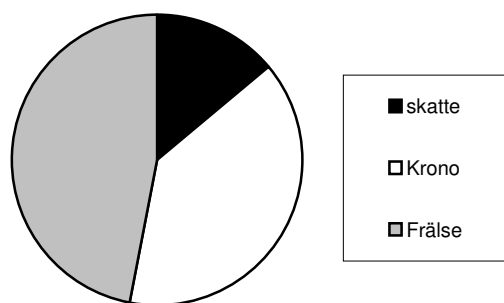
¹⁰⁹ Svo. 1917, Jordeboken 1700

¹¹⁰ Ek, S. 1962. s. 126

Tabell 2. Kvarnar enligt kvarnkommissionens protokoll

Tullkvarnar					Husbehovskvarnar				
Socknar	Skatte	Krono	Frälse	Summa	Socknar	skatte	Krono	Frälse	Summa
Kinnarumm	3			3	Kinnarumm		3		3
Seglora		1		1	Seglora		3	3	6
Fritsla		1		1	Fritsla	2			2
Hyssna		2	1	3	Hyssna	3	1	1	5
Kinna				0	Kinna	2			2
Örby		3	1	4	Örby			1	1
Skephult					Skephult	1			
Hajom		1		1	Hajom		1	2	3
Sätilla		2		2	Sätilla	2	3	1	6
Fotskäl	2	1		3	Fotskäl	1	1		
Beghem				0	Beghem	2			2
Tostared				0	Tostared	1			1
Surteby- Kattunga				0	Surteby- Kattunga	1			1
Horred	2		1	3	Horred				0
Istorp			1	1	Istorp				0
Öxnevalla			1	1	Öxnevalla	1		3	4
Kungsäter			4	4	Kungsäter				0
Karl Gustaf			2	2	Karl Gustaf	1		1	2
Öxabäcka			1	1	Öxabäcka			1	1
Torestorp		1		1	Torestorp			3	3
Älekulla			1	1	Älekulla				0
Grimmared				0	Grimmared				
Gunnarsjö				0	Gunnarsjö	1	1		2
Summa	7	12	13	32	Summa	18	13	16	47

**Andelen jordnaturer i Marks härad vid 1600-
talets slut**

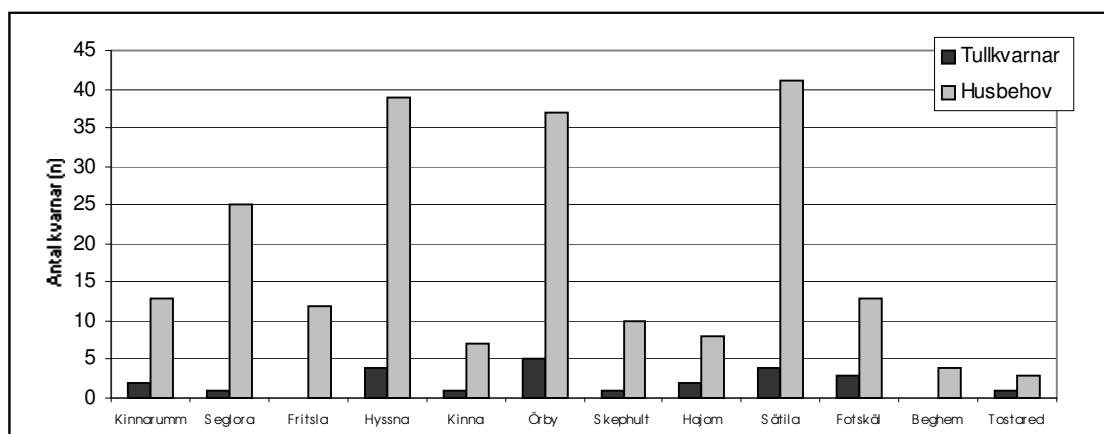
Fig. 7

Kvarnar i Mark under 1800-talet

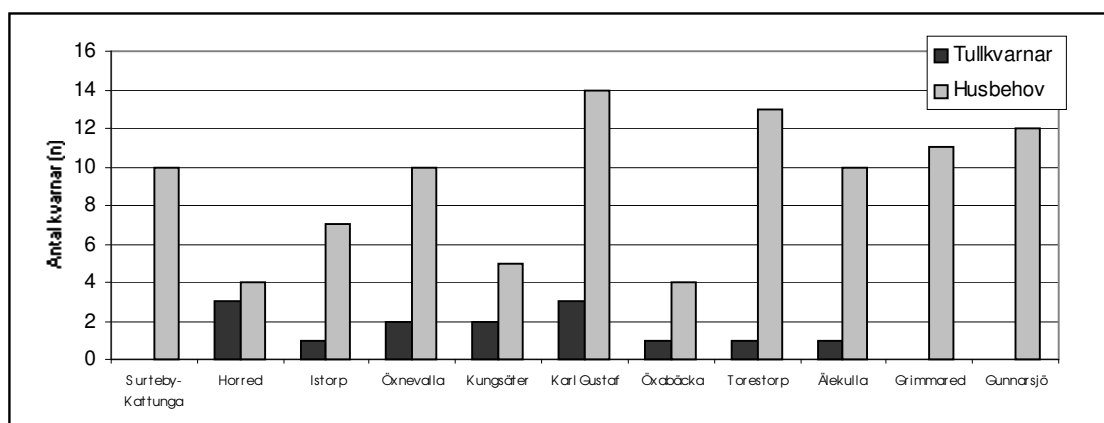
Nästa nedslag i källmaterialet är år 1825. Kammarkollegiets provinskontor gjorde då en förteckning över mjölkvarnar i hela landet. Förutom att källan ger en heltäckande bild av kvarnbeståndet vid denna tid ger den också information bakåt i tiden. Man får reda på när kvarnar blev skattlagda och till vilken ränta samt hur många par stenar kvarnen hade. Överst i förteckningen antecknas äldre kvarnar, oftast tullkvarnar, av vilka många blev skattlagda i samband med kvarnkommissionens rannsaking år 1699. Flertalet av tullkvarnarna år 1825 var alltså samma kvarnar som blev beviljade att mala för tull vid

slutet av 1600-talet. Under 1700-talet tillkom relativt få nya kvarnar. De flesta etablerades kring slutet av seklet omkring 1780-90. Sex nya tullkvarnarna tillkom under denna tid. De flesta var en utökning av en tidigare kvarnverksamhet som exempelvis vid Låckö i Hyssna, Hulta i Örby och Vasse i Horred. Enligt källmaterialet ökade inte heller husbehovskvarnarna nämnvärt under 1700-talet, särskilt inte om man jämför med det stora antalet som beviljades för husbehov under 1820-talet.¹¹¹

Antalet tullkvarnar i häradet år 1825 var 38 stycken. Flest hade Örby och Hyssna socknar med fem, respektive fyra tullkvarnar. Enligt Ek som har gått igenom förteckningen över mjölkvarnar för hela Sverige, hade Älvsborgs län också flest tullkvarnar med sammanlagt 521 stycken. För att ge några jämförande exempel hade Göteborgs och Bohus län 126 stycken, Jönköpings län 306, Stockholms län 293 och exempelvis Gävleborgs län 58. Tullkvarnar på krono- och skattejord dominerade generellt i landet vid denna tid, men i Älvsborgs län var fördelningen mellan jordnaturen anmärkningsvärd om man bortser från de nordligare länen där frälsets kvarninnehav var obetydligt. 405 av tullkvarnarna låg i Älvsborgs län under krono- och skattehemman och 114 under frälsehemman.¹¹² I Mark dominerade följaktligen också skatte- och kronokvarnar, 27 var skatte- och kronokvarnar och 8 var frälsekvarnar.¹¹³

Fig. 8 Antalet husbehovskvarnar och tullkvarnar i de norra socknarna. Källa: Kammarkollegiet 2:a provinskontoret

Fig. 9. Antalet husbehovskvarnar och tullkvarnar i de södra socknarna. Källa: Kammarkollegiet 2:a provinskontoret

¹¹¹ Kammarkollegiet 2:a provinskontoret

¹¹² Ek, S. 1962 s.116

¹¹³ Kammarkollegiet 2:a provinskontoret

1825 fanns så många som 312 husbehovskvarnar i häradet, det bör påpekas att det inte är mycket mer än det stora antalet husbehovskvarnar som fanns vid början av 1600-talet. Flest husbehovskvarnar hade även nu Sätilla och Hyssna socknar. I Sätilla fanns sammanlagt 41 husbehovskvarnar. Några av dessa var koncentrerade under samma hemman eller by. Under exempelvis Storgården i Flohult fanns tre kvarnar och västergården hade två. Hyssna som också är en betydligt mindre socken än Sätilla hade så många som 39 husbehovskvarnar. Flertalet av dessa var belägna utefter ån Surtan som skär genom socknen från nordöst och sen viker av i sydlig riktning. Flera av hemmanen hade här också två kvarnar. Rya Nolgården och Sörgården, också vid Surtan, hade sammanlagt fyra kvarnar. Nolgårdens kvarnar hade dessutom två par stenar vardera.¹¹⁴ Man kan bara gissa att dessa kvarnars kapacitet räckte till lite mer än att bara mala för husbehov. Socknar med betydligt färre husbehovskvarnar var exempelvis Istorp, Öxnevalla och Berghem.¹¹⁵

De flesta av häradets kvarnar var fortfarande vid 1800-talets början av typen skvaltkvarn. Det fanns sex hjulkvarnar i häradet, varav fem var tullkvarnar och en var för husbehov. I jämförelse med den generella utvecklingen i landet är hjulkvarnarna anmärkningsvärt få. Under 1800-talet börjar skvaltkvarnen trängas undan av hjulkvarnen, särskilt då man uppförde nya tullkvarnar, men även husbehovskvarnar. Sven Ek påpekar dock att det ännu på 1830-talet sporadiskt fanns tullkvarnar av skvalttyp.¹¹⁶ Några väderkvarnar fanns enligt förteckningen ännu inte i Marks härad.¹¹⁷

Kvarnarnas kapacitet i förhållande till andra regioner

Älvsborgs län hade många tullkvarnar, men däremot var kapaciteten generellt lägre genom att antalet stenar per kvarn var få. Enligt Eks beräkningar var det genomsnittliga antalet sten per kvarn 1,2. I Södermanland, Östergötland, Västernorrlands och Jämtlands län hade kvarnarna oftare fler än ett stenpar, här låg det genomsnittliga antalet på 2,6 – 2,3 par stenar per kvarn. I Marks härad var det vanligare med ett stenpar än två, för tullkvarnar. Husbehovskvarnar hade oftast ett stenpar, men även dessa kunde ibland ha två.

I skogsbygden i Götaland kan man se ett generellt samband mellan låg kapacitet, dvs. få stenar per kvarn, tullkvarnar per invånare och den förmodade kvantiteten.¹¹⁸ Älvsborgs län och Jönköpings län är två skogsbygder som hade många kvarnar per invånare samtidigt som kvarnarnas kapacitet var låg. Kvarnarna på slättbygderna i exempelvis Örebro, Östergötland, Uppsala och Södermanlands län hade betydligt högre kapacitet. Kvarnarna producerade i genomsnitt ca.10 gånger mer än kvarnarna i Älvsborgs län.¹¹⁹

1800-talets utveckling och förändring

Ett annat källmaterial som ger en bra bild av kvarnbeståndet under 1800-talet är generalstabskartan och den äldre ekonomiska kartan eller häradskartan som den också kallas. Generalstabskartan upprättades under 1800-talets första hälft av den militära topografiska kåren i skala 1: 100 000. Kartorna som täcker hela riket kom att publiceras under andra hälften av 1800-talet. Den äldre ekonomiska kartan eller häradskartan upprättades över hela Sverige från 1860 till 1920. Älvsborgs län blev kartlagt 1890 - 97.¹²⁰ Eftersom det skiljer mer än 40 år mellan kartorna ges en möjlighet att upptäcka en förändring under 1800-talet. På generalstabskartan är kvarnsymboler utritade i så gott som varje vattendrag. Särskilt i den norra delen av häradet, som i exempelvis Hyssna och Sätilla socknar,

¹¹⁴ Kammarkollegiet 2:a provinskontoret

¹¹⁵ Kammarkollegiet 2:a provinskontoret

¹¹⁶ Ek, S 1962 s. 131

¹¹⁷ Kammarkollegiet 2:a provinskontoret

¹¹⁸ Gadd, C-J, 1998. s. 142 ff.

¹¹⁹ Ek, S 1962 s. 116. Ek har här räknat ut ett medeltalet av tullkvarnarnas beräknade förmalning vid skattläggningen.

¹²⁰ Tollin, C. 1991. 39-42.

men också i några av de södra socknarna där slättlandskapet övergår i ett mer kuperat skogslandskap, som i exempelvis Kungsäters eller Gunnarsjö socknar. Även vattensågar var vanligt förekommande, oftast fanns både mjölkvarn och såg vid samma fall. På häradskartan kan man se att antalet kvarnar har minskat något vid 1800-talets slut. Sammanlagt fanns då ca 45 mjölkvarnar och ca 34 sågar i hela häradet.¹²¹

Det stora antalet kvarnar vid 1800-talets första hälft kan förklaras av flera faktorer. För det första ökade befolkningmängden under denna tid. Särskilt upplevde de väst- och sydsvenska länen en stark befolkningstillväxt mot slutet av 1700- och början av 1800-talet. Inte minst ökade befolkningen i Mark som dessförinnan hade haft en svag befolkningstillväxt.¹²² Ett ökat spannmålspris efter 1750 bidrog också till en hel del nyodling i de västra delarna i landet. Förutsättningen för att utöka odlingsmarken var bättre här än i östra Sverige, eftersom man generellt var mer inriktad på boskapsskötsel och därför hade mer ängsmark att odla upp. Under denna tid skedde också en allmän omfördelning av jorden i Sverige genom skatteköp av kronojord eller köp och förpantning av frälsejord. I Marks härad ökade andelen självägande bönder genom i första hand köp av frälsejorden, vilken tidigare dominerat i häradet. Men en stor del av jorden byttes också från krono- till skattenatur.¹²³ Att äga sin jord ökade troligen möjligheten att uppföra en kvarn för husbehov. De flesta av husbehovskvarnarna som beviljades för husbehov 1825 var också skattekvarnar.¹²⁴

År 1835 avregleras kvarnmonopolet för husbehovskvarnar och 30 år senare avreglerades också monopolet för tullkvarnar.¹²⁵ Detta borde också ha bidragit till fler kvarnar och resultatet är troligen det som speglas på generalstabens karta. Men mot seklets slut minskar antalet kvarnar, vilket har sin förklaring i att samhället nu förändras och går in i en ny fas. Flera av de sysslor som ingick i bondehushållet börjar tas över av specialiserade företag och industrier. Kvarnteknologin utvecklas och istället för kvarnhjul börjar man använda turbiner eller ångkraft och under det tidiga 1900-talet går många kvarnar över till att drivas med elektricitet. Vid slutet av 1800-talet introducerades den eldrivna valskvarnen som till skillnad mot kvarnstenen kunde separera kornets grodd och skal från själva kärnan för ett finare mjöl. Dessutom hade vattentillgången minskat i och med utdikningar i samband med jordkultivering och nyodling eller andra vattenregleringar.¹²⁶ Med en växande befolkning, inte minst i städerna var behovet av spannmål större än vad det svenska jordbruket kunde producera. Sverige började då importen spannmål från främst USA och Canada som dessutom producerade spannmål till ett billigare pris. I samband med den ökade importen kom en stor del av förmalningen att koncentreras till handelskvarnar i landets sydsvenska hamnstäder.¹²⁷

Sammanfattning

Kvarnningens i Marks härad har kännetecknats av många små skvaltkvarnar för husbehov. Under 1600-talets första hälft fanns överraskande många kvarnar. Kvarntullmantalslängderna tar upp omkring 40 tullkvarnar, ca 259 husbehovskvarnar och ca 330 handkvarnar. Under 1600-talet kulminerade kampen om kvarnningens och vid århundradets slut hade kronan till sist segrat över adeln. Åtminstone hade flera av adelns kvarnar då blivit belagda med skatt och en del tillföll kronan i samband med reduktionen. Då kvarnkommissionens gjorde sin rannsaking år 1699, togs inte mer än 47 husbehovskvarnar upp, vilket till stor del förklaras av att kommissionen inte tog sig tid att inventera alla kvarnar i häradet. Men troligen hade antalet husbehovskvarnar också minskat eftersom såväl adeln som kronan såg till att motarbeta allmogens kvarnar.

¹²¹ Häradsekonomiska kartan Älvsborgs län.

¹²² Persson, C. 2003. s. 120-121

¹²³ Ibid. s. 180 ff.

¹²⁴ Kammarkollegiet 2:a provinskontoret

¹²⁵ Holmström E. 2002. Agrarhistorisk landskapsöversikt Västergötland och Dalslands. s. 141

¹²⁶ Ek, S. 1962 s. 210-211, Holmström E. 2002. s. 141

¹²⁷ Spade, B och Törnblom, M. 1997. s. 6 ff.

Antalet tullkvarnar hade också minskat vid 1600-talet slut. Det fanns då ungefär lika många kronokvarnar som frälsekvarnar. Tidigare hade fler tullkvarnar, ägts av frälset, särskilt i den norra delen av häradet, men i samband med reduktionen kom några av häradets kanske mest lönsamma kvarnar, av vilka de flesta låg i Örby socken, att dras in till kronan. Häradets största kvarnar under 1600-talet var exempelvis bl.a. Häggårda i Kinnarumma socknar, Vasse i Horreds socken och Kungsfors i Örby socken.

Kvarnkommissionens protokoll är särskilt intressant för frågan om hur kvarnkommissionens direktiv kom att tillämpas i området. Av protokollet framgår att endast någon eller eventuellt några av allmogens skvaltkvarnar sågs som ett hot mot kronans tullkvarnar, men det är oklart om dessa behövde rivras. De blev i första hand belagda med skatt, vilket också var fallet för en del av frälsets kvarnar som inte bedömdes ligga inom hemmanets rå och rör. När det gäller frågan om allmänningstvatten var det en kvarn under Hersnäs frälshemman i Sätilla socken som ansågs täppa till en s.k. Kungsådra och förhindra fiskens vandring. I övrigt verkar inspektörerna ha varit försiktiga med att döma ut kvarnar. Inte ens de sågar som hade ansetts hota skogsbeståndet dömdes ut.

Under 1600-talet fanns endast skvaltkvarnar eller fotkvarnar i häradet, dvs. kvarnar med horisontellt liggande skovelhjul. Enligt de geometriska jordeböckerna från 1649 hade en hjulkvarn funnits under Stora gården i Kinnarumma, men vid tiden för avmätningen hade den sedan länge stått öde. Ännu vid 1800-talets början fanns få hjulkvarnar i Mark. 1825 fanns endast sex hjulkvarnar varav fem var tullkvarnar och en för husbehov. På grund av att husbehovskvarnar dominerat i häradet har tullkvarnar haft en mindre betydelse. Tullkvarnarna var också i jämförelse med andra regioner små och hade låg kapacitet, oftast hade kvarnarna endast 1 par stenar.

Varför så många kvarnar? Hur kan utvecklingen i Mark förklaras?

Till skillnad mot på många andra håll i Europa, särskilt i regioner med en högre grad av feodalism, fanns inte det tvingande system att mala på en viss kvarn i Sverige, s.k. kvarnplikt. Men kvarnningens ekonomiska betydelse var minst lika viktig här och man insåg tidigt vikten av att kontrollera näringen. På grund av att det saknades institutionella och lagliga medel för att tillskansa sig ett monopol, uppstod en intressant politisk maktkamp kring frågan om vilka som hade rätt att äga kvarn och mala för tull. Detta ledde till statliga restriktioner och påbud som reglerade kvarnningens. Ändå kom inte kvarnningens utveckling på samma sätt över hela landet, utan det fanns märkbara regionala skillnader, vilka inte enbart kan förklaras av topografiska eller demografiska faktorer. Detta gäller i första hand skillnader mellan östra och västra Sverige. I Östra Sverige dominerade tullkvarnsindustrin medan tullförmalningen i Västsverige och inte minst i Mark hade en betydligt mindre betydelse, eftersom det här var vanligare med enskilda husbehovskvarnar. Hur kan då skillnader mellan regionerna förklaras?

Skillnaden mellan Öst- och Västsveriges samhällsutveckling har intresserat forskare inom historia, ekonomisk historia och kulturgeografi. Vid sidan av topografiska och ekologiska faktorer har orsaker sökts i graden av marknadsutveckling, innovationsspridning och i agrara och sociala strukturer. När det gäller agrara och sociala skillnader kan man exempelvis peka på skillnader mellan regionernas bebyggelsestrukturer. Förutom de stora byarna i Falbygden karaktäriseras bebyggelsen i Västsverige av små byarna eller ensamgårdar, medan de mer strikta och kontrollerbara radbyarna var kännetecknande för Östsverige. När det gäller marknadens påverkan på en regions utveckling har exempelvis ekonomihistorikern Johan Söderberg lyft fram dess effekter för Östsveriges utveckling, speciellt stockholmsregionen. Kring 1600-talets första hälft ökade handeln i Stockholm, vilket till stor del förklaras av den utvecklade järnhanteringen i Bergslagen vid samma tid. Östersjöhandeln började då ta fart på riktigt med export av järn och koppar från storstadens hamn. Söderberg menar att den expanderade marknaden påverkade regionen i positiv riktning, vilket bl.a. visade sig i förändring av attityder som tolerans och omsorg och en minskning av grovt våld. För att visa på fler exempel på marknadens effekter har Söderberg också uppmärksammat tullförmalningens större betydelse i Östsverige som påverkades tack vare köpkraften bland stadens växande befolkning. Redan under 1600-talet fanns en stor efterfrågan på mjöl av högre kvalitet, vilket kan ha konkurrerat ut skvaltorna

och underlättat för tullkvarnarnas verksamhet.¹²⁸ Marknadens gynnsamma påverkan för tullkvarnsindustrin understryks också av ekonomhistorikern Carl-Johan Gadd. Han belyser också de goda möjligheter som de fyra mälardalslänen, Stockholm, Uppsala, Södermanland och Västmanland hade, att via mälaren förse den växande stadsbefolkningen med mjöl.¹²⁹

Relationen mellan handelsutbyte och utveckling är en användbar utgångspunkt för att förklara en regions historiska processer. Men med detta perspektiv finns också en begränsning, genom att det finns en risk att man förbiser det lokala specifika. Det kan vara formella regler som lagstiftning, förordningar och ägorättigheter eller mer informella faktorer, som kulturella normer, seder och bruk. Sådana s.k. lokala institutioner kan också vara avgörande för en regions utveckling som exempelvis hur en region reagerade till den stimulans en marknad skapade eller hur den kunde övervinna ekologiska och topografiska begränsningar. En del forskare har tagit fasta på dessa lokala institutioner som en motvikt eller komplement till att endast förstå en regions utveckling utifrån ett marknadssystem. Ett exempelvis är en studie av Rosemary L Hopcroft som undersökt hur lokala institutioner påverkat jordbrukets utveckling i olika regioner i Europa under 1300-tal och 1700-tal. En av studiens slutsatser är bl.a. att de regioner med minst myndighetskontroll hade en mer framgångsrik utveckling av jordbruket i samband med skiftesrörelsens omvandlingar.¹³⁰

Lokala institutioner eller sociala strukturer kan också ge styrka till att stå emot myndigheternas kontroll. I studier kring den Västsvenska historiska utvecklingen har man bl.a. lyft fram allmogens mer oberoende ställning gentemot krona och adeln. Exempelvis har beräkningar visat att västsvenskarna betalade lägre tionde än vad de borde ha gjort. Andra tecken på västsvenskarnas självständighet är att det tidigare här fanns ett intresse hos bönder att köpa krono- och senare frälsejord när detta blev möjligt under 1700- och början av 1800-talet.¹³¹ Ett annat exempel är förläggarverksamheten som bedrevs av bönderna i sjuhäradsbygden, men som egentligen var en typisk syssla som skulle skötas av borgarna i staden. Handeln fortsatte också att bedrivas på landsbygden trots förbud och införande av stapelstäder som Borås.¹³² När det gäller det stora antalet husbehovskvarnar samt tullkvarnarnas marginella betydelse har historikern Christer Winberg påpekat att ”västsvenskarna framgångsrikare motstod överhetens försök att tullbelägga deras malning”.¹³³ Detta borde framförallt gälla för Markborna som hade många husbehovskvarnar, trots statens restriktioner. I kvarnkommissionens protokoll noteras inte att någon kvarn behövde rivas och troligen undgick ett stort antal att beläggas med skatt. Mot bakgrund mot tidigare historiska studier skulle man därför kunna tolka denna fogliga hållning från inspektörernas sida som en eftergift för ett starkt motstånd hos allmogen. Winberg menar också att tullkvarnsindustrin i öst snarare var ett resultat av ”feodala prestationer” än kommersialisering.¹³⁴ Denna slutsats överensstämmer också med utvecklingen av kvarnnäringen i länder med en mer utpräglad feodalism. Här satsade man just på hjulkvarnar med stor kapacitet för en större kundkrets, medan skvaltkvarnar var vanligare i länder och regioner med ett inte lika utpräglat feodalt samhällssystem. (Se ovan om kvarnplikt och om de olika kvarntypernas spridning.)

Förklaringen till att Marks härad haft många små kvarnar för husbehov ligger i syntesen av flera faktorer. En faktor som borde ha en viss betydelse är att häradet intog en mindre central position under 1600-talet och det var kanske därför inte lika angeläget att kontrollera kvarnnäringen i denna del av landet.¹³⁵ dock verkar det som en viss kontroll av allmogens kvarnar ändå uppnåtts vid 1600-talets slut. Man kan också fråga sig om alla kvarnar endast användes för att mala mjöl eller för att såga virke. I de äldre källorna då kvarnar benämns beckequarn, fotquarn eller squalta, kan det vara möjligt att

¹²⁸ Söderberg, J. 1993. 79-80.

¹²⁹ Gadd, C-J, 1998. s. 144.

¹³⁰ Hopcroft, R. L. 2003. Los. 29-51.

¹³¹ Andersson, P, L. 1993. s. 229 ff.

¹³² Ahlberger, C. 1988. 31-32.

¹³³ Winberg, C. 1994. s. 659 ff.

¹³⁴ Winberg, C. 1994. s. 659 ff.

¹³⁵ Dels på grund av den stävjade handeln, dels på grund av att den politiska makten centrerades till Stockholmsregionen. Se ovan om Marks historia och geografi. s. 18

även andra typer av kvarnar avses. Med tanke på bygdens långa tradition av textilhantverk är det tänkbart att vissa av dessa kvarnar var stampar som användes för valkning av tyg. Jag har dock inte funnit något belägg för detta i källorna, men det är en fråga som man skulle kunna forska vidare i. Alla de kvarnar som tas upp i förteckningen 1825 är dock endast mjölkvarnar. Vid denna tid är antalet husbehovskvarnar snarare ett resultat av en befolkningsökning och nyodling. Inte minst bidrog det ökade antalet skattebönder genom köp av frälsejord till fler husbehovskvarnar. Den faktor som jag till sist ändå tror har varit avgörande, både under 1600- och 1800-tal, är att det troligen funnits en djupt rotad tradition bland allmogen i Marks härad att mala sitt mjöl på sin egen kvarn. Och den traditionen och rätten, verkade varken adelsmän eller häradshövdingar helt kunna bemästra.

Inventering av kvarnar i Marks härad

Förutom att källstudien gett en bra bild av kvarnringen i Marks härads kvarnar, har den också legat till grund för en inventering i Marks kommun. Kvarnringens historia har liksom annan mänsklig verksamhet lämnat spår efter sig i landskapet. Frågan är vad som idag finns kvar och hur dessa lämningar kan se ut? I första hand har jag velat undersöka om jag kan finna kvarnar från 1600-talets källor, men jag har även undersökt platser med senare belägg från kvarnverksamhet. Vanligtvis nyttjades också samma kvarnfall från 1600-tal fram till 1800-tal.

Avgränsning av studieområden

För att begränsa området för inventeringen valde jag ut två socknar i den norra delen av kommunen och två socknar i den södra. Dessa föll på Hyssna och Sätila i norr och Istorp och Öxnevalla i söder. (Se karta över häradets socknar, fig.4 ovan samt kartorna, bilaga 2.) Tanken bakom mitt val var att jag velat studera skillnaden mellan den norra delen som präglas av skogsbyggd och den södra delen som har större inslag av slättbyggd. En annan skillnad mellan de norra och södra socknarna är fördelningen av jordnaturer. I Istorp och Öxnevalla dominerade vid slutet av 1600-talet frälsejord medan Hyssna och Sätila hade fler skatte- och framförallt kronohemman. Skillnader vad gäller ägoförhållanden kunde därför också vara av intresse vid valet av studieområden.

Tidigare inventerade kvarnar i Mark

I fornminnesregistret finns 14 registrerade kvarnlämningar för Marks härad. Åtta stycken, dvs. de flesta, har inventerats i Sätila socken. En av de registrerade lämningarna är klassad som fornlämning, vilken är en i Melltorp i Hyssna socken.¹³⁶ I Melltorp finns en bevarad kvarnbyggnad som är från 1800-talets senare hälft samt en såg som är i bruk. Lämningen eller lämningarna som finns på motsatt sida från kvarnen kan troligen dateras till början av 1700-talet. Enligt förteckningar över mjölkvarnar från 1825 beviljades tre skattekvarnar för husbehov under tre gårdar i Melltorp år 1725. En under Smedsgården, en under Rearsgården och en under Svensgården samt ytterligare en under Hyssna Högen en bit längre nedströms.¹³⁷ (Se även bilaga 1. nr.6)

Några kvarnlämningar har också inventerats inom projektet skog och historia.¹³⁸ I Marks härad har inventeringen precis börjat och de objekt som inventerats är ännu inte kvalitetsgranskade. Än så länge har man hunnit med två eller tre kartblad (ekonomiska kartan). Inventeringen har gjorts i Fritsla socken där man funnit 8 stycken lämningar från kvarnar, främst omkring Hjältorp och Ramslätt. På en plats har man också funnit en kvarnsten som troligen kan vara en produkt av ett kvarnstensbrott som ska ha funnits i närheten.¹³⁹

¹³⁶ Fornminnesregistret. RAÄ

¹³⁷ Kammarkollegiet 2:a provinskontoret

¹³⁸ se s. 37 om projektet.

¹³⁹ Muntlig uppgift; Mikaela Järlström. Skogsvårdsstyrelsen. Samt arbetsmaterial från en del av inventeringen.

Lämningar från kvarnverksamhet har också uppmärksammats av Västra Götalands länsstyrelse i samband med att man inventerat vandringshinder för havsöring och lax. I Marks härad inventerades två kvarnar samt fem fördämningar. Även om undersökningen i första hand hade ett naturvårdssyfte har man också velat lyfta fram det kulturhistoriska värde som lämningarna från kvarnverksamhet eller kvarnmiljöerna utgör.¹⁴⁰

I Istorp socken har en inventering gjorts på privat initiativ av Nils G Carlsson som är uppväxt i bygden. Inventeringen bygger dels på intervjuer med markägare och framförallt med gamla människor i området, samt fältundersökningar. Han har också mätt upp och gjort skisser över de lämningar efter kvarnar och fördämningar som han undersökt samt i vissa fall gjort schematiska skisser över hur kvarnbyggnaden kunde ha sett ut.

Metod

Inför inventeringen i Marks kommun hade jag förberett mig med att pricka in kvarnarna från de olika källorna på en karta, vilken var Marks kommun fritidskarta, skala 1:50 000. Jag började med att rita ut kvarnar från de äldre geometriska kartorna, därefter kvarnar upptagna i kvarnkommissionen protokoll och till sist från generalstabskartan. Som sagt ger inte alla källor information om läget för kvarnen. I dessa fall placerade jag kvarnen i tänkbara bäckar och åar nära gården. Höjdkurvor ger också en bra vägledning för det möjliga läget för kvarnen. I flera fall är ortnamnen på kartan som exempelvis kvarnbäcken, kvarnåsen, dammen eller mjölnaretjärn, en utmärkt källa för att lokalisera läget för en kvarn eller en damm. Dessa namn kalls smånamn eller artefaktnamn, vilket betyder att de är namn på av människan skapade företeelser. Namnen har s.k. svag namnkaraktär eftersom de kan vara föränderliga och de säger ingenting om när namnet kom till, dvs. när verksamheten bedrevs på platsen.¹⁴¹ För denna information är den ekonomiska kartan användbar, speciellt den äldre från 1940-50-talet.

Hembygdsföreningarna kunde också bidra med information samt markägare som givetvis har bäst kunskap om deras ägor. Särskilt var hembygdsföreningen i Hyssna, men också Sätilla och Istorp till stor hjälp på plats. Hembygdsföreningarna har stor kunskap om lämningar efter kvarnar i sina respektive socknar. I Hyssna hembygdsförening har Karl Asserlund samlat information från arkiven om kvarnar i socknen och gjort en sammanställning i en av föreningens tidskrifter. Källorna uppges ej, men en del känns igen från förteckningen över mjölkvarnar från 1825.

I Mark går det att finna lämningar efter kvarnar, sågar och dammar i ett stort antal vattendrag. Det är därför omöjligt att täcka in alla dessa under den korta tid jag hade på mig för att göra min inventering. Jag fick därför göra ett urval av kvarnar som kunde spegla olika typer av lämningar. I Istorp och Öxnevalla var urvalet inte lika svårt eftersom betydligt färre kvarnar tagits upp i källorna för dessa socknar, särskilt under 1600-talet vilket förklaras av den större andelen frälsejord. Av de kvarnar som inspekterades av kvarnkommissionen, vilka sammanlagt var sju, var det sex som låg under frälsehemman och en under ett skattehemman. Tre av frälsets kvarnar var tullkvarnar.¹⁴² För inventeringen valde jag i första hand att fokusera på platser med utgångspunkt från det äldre källmaterialet, samt på platser där kvarnar haft lång kontinuitet. Vid lokalen har jag uppskattat vattendragets bredd och fallhöjd samt beskrivit lämningens karaktär och i den mån det varit möjligt, hur stort område lämningen täcker. Varje lokal har koordinatsatts med hjälp av GPS.

---

¹⁴⁰ Vandringshinder för havsöring och lax. En inventeringsmetod för kulturmiljöer vid vattendrag. www.5.o.lst.se/miljomal/Filsorter/PDF/2003-2.pdf

¹⁴¹ Strid, J, P. 1999. s. 11

¹⁴² Kammarkollegiet. Kvarnar och sågar

Resultat från inventeringen

Under fem dagar hann jag inventera sammanlagt 27 lokaler, 20 stycken i de norra socknarna och 7 stycken i de södra. På fyra platser kunde jag dock inte alls lokalisera läget för kvarnen, men sammanlagt kunde jag med utgångspunkt från kartorna lokalisera 21 lokaler med lämningar från kvarn- och/eller sågverksamhet. I Hyssna fick jag hjälp av Arne Arnell från hembygdsföreningen att finna två ytterligare kvarnställen. I en bilaga till uppsatsen beskrivs alla inventerade lokaler tillsammans med koordinater som är satta för varje inventerad lokal. Av de kvarnar som jag inte kunde lokalisera var en i Hyssna, en i Sätilla och två i Öxnevala.

De inventerade lokalerna gav prov på olika typer av lämningar. Allt från tydligt murade grunder och fördämningar av huggna stenar till några få kallmurade obearbetade stenar. I vissa fall fanns endast kvarnstenarna eller fragment av en kvarnsten kvar. Stenarnas storlek varierade från ca 90 – 1, 40 meter i dm. och hade en tjocklek på mellan 8 till 14 cm. Om kvarnstenarna inte låg kvar, kan stenen ha återanvänts vid en annan kvarn, men vanligt är också att man finner stenen i närmsta gårds trädgård som trädgårdsbord eller så används den som trappa framför ytterdörren. På vissa platser var det svårare att lokalisera stället för kvarnen än på andra platser. Detta kunde bero begränsad tillgängligheten, oftast på grund av elstängsel eller taggtråd. För en del lokaler skulle också mer tid behövs för att kunna tolka hela kvarnanläggningen, dvs. fördämning, eventuell kanal och fundament till kvarnbyggnad.

Fig. 10 Exempel på lämningar som man kan finna vid ett kvarnställe. Bilden till vänster är från Hernäs i Sätilla socken. (Nr 11. på karta bilaga 2.) Bilden till höger visar två kvarnstenar vid Bua i Hyssna socken. (Nr.4 på karta bilaga 3.)

kvarnfall med lång kontinuitet

För att inte trötta läsaren kommer jag inte att beskriva varje lokal som ingick i undersökningen. Här har jag istället valt att ta upp exempel som dels representerar de olika källmaterialen och dels miljöer och lämningar av olika karaktär. Jag börjar med att ge några exempel på kvarnfall med lång kontinuitet.

I Ulån som rinner mellan Masjön och Härsjön vid Olofsred i Hyssna socken finns lämningar efter en kvarn och en såg. En kvarn upptogs här 1635.¹⁴³ 1786 skattlades kvarnen som då hade två kvarnstenar med 8 kappor spannmål. Olofsreds kvarn var då en av socknens tullkvarnar.¹⁴⁴ Vid 1800-talets början låg enligt generalstabskartan 2 stycken kvarnar och en såg i Olofsred, men på häradskartan, omkring 60 år senare upptas endast en såg på kartan. Sågen var i bruk fram till 1950-talet.¹⁴⁵ Forsen har nyttjats under århundraden, men de lämningar som idag är synliga och tydliga är dem efter sågen, två fördämningar samt två fundament som troligen utgjort grunden till en skvaltkvarn. Fundamenten av

¹⁴³ Svo. 1916-17

¹⁴⁴ Kammarkollegiet 2:a provinskontoret.

¹⁴⁵ Uppgift från Hyssna hembygdsförening

kallmurade tuktade stenar bildar två höga pelare på ca 3 m. Grunden till sågen är gjorda av mindre huggna stenar. Lämningarna som är av både äldre och sentida karaktär täcker en sträcka på ca 50 m. En kvarnsten ligger vid sidan av forsens vid läget för sågen tillsammans med ett kugghjul som troligen tillhört sågen. Forsens bredd är ca 3-4 meter och fallhöjden omkring 3-4 meter (Se bilaga.1 och 2. (nr.2 på kartan)

En annan plats i Hyssna socken där kvarnverksamheten har en lång historia är Läckö kvarn vid Surtans östra sida. I kvarnkommissionens protokoll registreras en fotkvarn under frälsehemmanet som ej behövde ränta i och med att den låg inom odisputerlig rågång.¹⁴⁶ 1707 upptogs först en kvarn för tullförmalning och ytterligare en kvarn 1768. De båda var belagda med rusttjänst samt med 12 kappor respektive 8 kappor spannmål.¹⁴⁷ Omkring 60 år senare fanns enligt generalstabskartan så många som tre kvarnar och ett sågverk i Locköfallen i Surtan. Dessa kvarnar kom någon gång under slutet av 1800-talet att rivras då en ny och modernare kvarn uppfördes. Denna kvarn drevs enligt Hyssna hembygdsförening fram till 1969. Den bevarade kvarnbyggnaden ägs idag av hembygdsföreningen som också har låtit rusta upp kvarnen. Surtan är här mellan 6 till 10 meter bred, fallhöjden är uppskattningsvis 3 meter. Mitt emot kvarnbyggnaden, på västra sidan finns grunder efter en såg. (Se bilaga 1,2. (nr.3 på kartan)

I Sätela socken kan Bosgården, en skattegård mot gränsen mot Bollebygd kommun, representera en fors där man utnyttjat vattenkraften åtminstone från 1600-talet fram till idag. De äldre geometriska kartorna från 1649 talar om att det här fanns en skvaltkvarn och såg som gick höst och vår. (se även försättsblad) År 1699 beskriver kvarnkommissionen kvarnen som liten och skattlägger den med gården.¹⁴⁸ I förteckningen över mjölkvarnar registreras att kvarnen förändras från fot- till hjulkvarn år 1824. Kvarnen som var en av socknens tullkvarnar belades då med skatt med 1 tunna och 2 kappor spannmål.¹⁴⁹ Enligt generalstabskartan och häradskartan fanns en såg samt en eller två kvarnar vid gården. Kvarn och såg har sedan 1600-talet stått i Storån, ett stort vattendrag som skär genom socknen i nordsydlig riktning och har sitt utflöde i sjön Lygnern. Idag finns här ett mindre vattenkraftverk från 1960. Det finns därför inga spår kvar från den tidigare kvarn- och sågverksamheten. I Mark finns flera sådana exempel på forsar som under lång tid drivit kvarnar, men som under slutet av 1800- och början av 1900-talet byggts ut till vattenkraftverk eller utnyttjats som kraftkälla för textilindustrin. Exempelvis Kungsfors textilindustri med kraftstation eller kraftstationerna vid Häggårda eller Hulta i Slottsån.¹⁵⁰

Från de södra socknarna kan Ekån i Istorps socken utgöra ett exempel på ett vattendrag som nyttjats under lång tid. Enligt Notarum explicatio till den geometriska avmätningen från 1649 över Ekarebo, fanns två kvarnar under hemmanet.¹⁵¹ Dessa är dock inte utritade på kartan eftersom de låg utanför inägorna. Men troligen låg de i Ekån, ett litet vattendrag intill Ekarebo by och som har sitt utlopp i Viskan. I kvarnkommissionens protokoll finns dock inte någon kvarn upptagen under hemmanet, vilket kan betyda att den var obetydlig och inte hotade någon tullkvarn. Idag finns lämningar efter flera kvarngrunder och dämmen samt fragment från kvarnstenar. Enligt Nils G Carlsson finns lämningar efter så många som 19 kvarnar i Ekån. Området täcker en sträcka på ca 1,5 km, från dämmet vid Årmossen vid lilla Eksjön till en sista kvarn strax intill Ekarebo by.¹⁵² En av dessa kvarnar som var i bruk fram till slutet av 1930-talet är idag restaurerad och rekonstruerad och sköts av hembygdsföreningen i Istorp (se Fig. 11). Kvarnen är ett bra och pedagogiskt exempel på hur en skvaltkvarn kunde se ut och hur den fungerar. Se även bilaga 1,2 (nr.19 på karta)

¹⁴⁶ Kammarkollegiet. Kvarnar och sågar

¹⁴⁷ Kammarkollegiet 2:a provinskontoret

¹⁴⁸ Kammarkollegiet. Kvarnar och sågar

¹⁴⁹ Kammarkollegiet 2:a provinskontoret

¹⁵⁰ Sjögren, O. 1921 s. 253

¹⁵¹ JB. Öresten. Folio: 146.

¹⁵² Nils, G Carlsson. Istorps kvarnar.

Fig. 11 Den restaurerade skvaltkvarnen i Ekån. Istorp socken. Nr. 19 på karta bilaga 2

Lämningarna är inte bara koncentrerade till bäckfåran. Ca 50 meter öster om forsen finns ett stort dämme och lämningar efter kvarnbyggnad av sentida karaktär. Dämmet, till vilken vattnet har letts i ett grävt dike från Ekån är ca 12 meter brett och har en höjd på mellan 3,5 till 4 meter. Det är byggt av sprängda och huggna stenar och murade med cement. 60 meter nedför slänten finns solida murar efter en kvarnbyggnad av en yta på 12,5 gånger 9 meter. Kvarnen som kallas Bengts kvarn hade enligt uppgift en turbin istället för kvarnhjul. Bengts kvarn var dock inte i bruk under någon längre tid eftersom den kort efter att den stod färdig saboterades. Troligen var det någon av de andra kvarnägarna som saboterat kvarnen eftersom de blivit uppretade på att Bengt stal vattnet genom det grävda diket längre uppströms.¹⁵³

Ekån är ca 3-4 m. bred och fallhöjden varierar mellan 0,5 till 3,5 m. Åsträcka som har en blandning av äldre och sentida lämningar, utgör ytterligare ett exempel på hur en fors har nyttjats under lång tid. Kvarnar har här flyttats och kvarnställen har återanvänts. Det är därför svårt att säga något om platsen för det äldsta kvarnstället. Med hjälp av generalstabskartan och häradsekonomiska kartan kan man dock med säkerhet fastställa platsen för de yngre kvarnarna.

Fig. 12. Dämmet till Bengts kvarn, ca 50 meter från Ekån, Istorp socken.

¹⁵³ Muntlig uppgift Nils G Carlsson 2005-04-14

Trots de färre inventerade kvarnarna i de södra socknarna kunde jag ändå upptäcka att de fanns skillnader mellan studieområdena. Liksom många andra slättbygdsområden genomgick landskapet i Istorp och Öxnevalla socknar större förändringar under andra hälften av 1800-talet, genom utdikningar och sjösänkingsföretag. I samband med dessa förändringar kom en del kvarnar att försvinna. Strömmareds kvarn i Lillån i Istorp socken utgör ett sådant exempel. Kvarnen var sedan början av 1600-talet en av socknens tullkvarnar. 1825 skattade kvarnen 4 tunnor och 4/12 kappor spannmål¹⁵⁴ och vid mitten av 1800-talet hade kvarnen enligt Nils G Carlsson även byggts om till en stor hjulkvarn. Men i samband med att sjön Fävren, söder om Strömmared, skulle sänkas kom kvarnen att lösas in då Lillån som avvattnar sjön, dikades ur.¹⁵⁵ (Se bilaga 1,2, (karta nr. 21)

Det samma gäller också för Hyltenäs kvarn i Öxnevalla socken. Här har vattendraget som förbinder sjön Tolken med Östra Öresjön letts om. Den gamla stenalvsbron, öster om gården strax intill vägen, markerar dock åns tidigare sträckning. Här utefter åns östliga sida finns också ett stort område på ca 40 gånger 70 meter med flera intressantastensatta vallar och eventuella grunder som kan vara lämningar efter såväl såg som kvarnverksamhet. Ca 200 meter nedströms finns en tydligare lämning i form av en liten husgrund. Lämningen som består av obearbetade kallmurade stenar om 5,5 x 7 meter har troligen utgjort en grund till ett kvarnhus. Enligt Häradskartan ska kvarnen dock ha legat vid åns västliga sida, men som jag inte hade möjlighet att nå vid tillfället för inventeringen. En mer ingående studie av kartor och källor över området skulle ge klarhet åt lämningarna samt över de stora förändringar som uppenbarligen skett här. (Se bilaga 1,2, (karta nr 24)

Fig.13 Den gamla stenalvsbron vid Hyltenäs skvallrar om åns tidigare sträckning. Husgrunden intill vattendraget på bilden till höger kan ha utgjort en grund till en kvarn. Nr. 24 på karta, bilaga 2.

Exempel på lämningar efter äldre kvarnar

De flesta strömmar har nyttjats under lång tid. Vid en genomgång av källmaterialen och under inventeringen kunde jag därför finna få exempel på kvarnar som endast finns med i de äldre källmaterialen, dvs. kvarnar som ej finns med i senare källor än i de geometriska kartorna eller i kvarnkommissionens protokoll. Denna kategori av lämningar var också svårare att lokalisera och de få rester som finns kvar, också svåra att tolka. De geometriska kartorna är i detta fall till stor hjälp. Framförallt kan vattendragets kurvor på kartan vara en bra vägledning. Vattendragets form återges ofta relativt korrekt och kan därför jämföras med en modern karta. Även kvarnens placering i förhållande till gården eller en sjö kan vara vägledande.

¹⁵⁴ Kammarkollegiet 2:a provinskontoret

¹⁵⁵ Muntlig uppgift Nils G, Carlsson

I Hyssna socken vid gården Nordbacka finns ett sådant exempel på en kvarn som togs upp i de äldre geometriska kartorna, men som inte dyker upp i yngre källmaterial.¹⁵⁶ Denna kvarn var tyvärr inte utritad på kartan eftersom den troligen låg på utmarken. Det är ändå tänkbart att kvarnen legat i en liten bäck som rinner i en dalsänka ca 500 meter öster om gården. I bäckfåran som inte är bredare än 0,70-0,5 meter, finns en lämning som består av några kallmurade tuktade stenar. Det är naturligtvis svårt att bedöma om lämningen utgör någon del av 1600-talets kvarn, troligen rör det sig om ett dämme. Men de få stenarna som visas på bilden nedan kan ändå representera den typ av lämning som man kan finna från en mindre skvaltkvarn från 1600-talet. (Se bilaga 1,2, (karta nr. 9)

Fig. 14 Stenarna i bäcken kan vara rester från den kvarn som fanns under Nordbacka hemman vid mitten av 1600-talet. Nr. 9 på karta bilaga 2.

Även de lämningar från kvarnar som var något yngre var i många fall överraskande oansenliga. I första hand gäller detta för de lokaler som enligt källorna haft mindre husbehovskvarnar. I exempelvis Flohult i Sätilla socken fanns år 1825 tre stycken husbehovskvarnar under Storgården¹⁵⁷, men i senare källor som på generalstabskartan eller häradskartan finns ingen kvarn utritad. Vid mitten av 1600-talet fanns enligt de geometriska avmätningarna så många som fyra stycken kvarnar vid gården.¹⁵⁸ Kvarnarnas placering i förhållande till sjön och gården på kartan gör att det var mycket lätt att lokalisera kvarnarna som ligger i en liten bäck som rinner ut i sjön Lygnern. De har stått i en brant sluttning där bäcken bildat en fåra i landskapet. Bäckens är inte större än mellan 0,5 till 1,5 meter bred och har en fallhöjd på mellan 2-7 meter. Under en sträcka av ca 150 meter finns flera lämningar i form av rösen och staplade huggna stenar och fragment av kvarnstenar. En mer detaljerad beskrivning finns i bilaga 1. De synliga lämningarna borde vara rester från de kvarnar som tas upp under gården 1825, men det är också möjligt att något kan finnas kvar från 1600-talets kvarnar. (Se bilaga 1,2, nr.18 på karta)

De olika tidsskikten i en ström som nyttjats under århundraden gör att det ibland är svårt att förstå kvarnen eller kvarnarnas placering och bygnadsstruktur. Bebyggelse lämningar i ett vattendrag är naturligtvis också utsatta för vattnets krafter och av is- och frostbildningar. Det kunde även ibland vara svårt att urskilja lämningen från det naturliga stenmaterialet i forsen. I många fall skulle därför en mer noggrann underökning av lokalen behöva göras än vad som tilläts vid inventeringstillfället.

¹⁵⁶ JB. Öresten. Folio: 62

¹⁵⁷ Kammarkollegiet 2:a provinskontoret

¹⁵⁸ JB. Öresten. Folio: 46

Sammanfattning

Efter att ha gått igenom flera källor över inventeringsområdet, vilka bestod av kartor, jordeböcker, protokoll och uppteckningar, har jag därefter försökt lokalisera dessa ute i fält. Även om jag försökte fokusera på kvarnar från de äldre källmaterialen, dvs. 1600-talets källor, var det få lokaler som kunde ge prov på lämningar från denna tid, vilket berodde på att de flesta kvarnställen återanvänts under senare tidsperioder. De flesta av kvarnfallen präglas med andra ord av en lång kontinuitet. I vissa fall utnyttjas vattenkraften fortfarande, men nu som kraftkälla för produktion av el. Vid några lokaler var det också möjligt att urskilja flera tidsskikt vid samma fors. Endast en lokal i Hyssna socken kunde eventuellt ge prov på en lämning från en kvarn från 1600-talet. På fyra av de inventerade platserna fanns också en kvarnbyggnad bevarad. Läckö och Melltorp kvarn i Hyssna socken, Strömma kvarn i Sätilla och en restaurerad kvarn i Ekån i Istorp socken. (se även bilaga 1.)

Av inventering framgick att det finns en skillnad mellan de norra socknarna som präglas av skogsbygd och de södra som har större inslag av slättbygd. Förutom att färre kvarnar var upptagna i källmaterialen i de södra socknarna låg också skillnaden i att en del lämningar här hade försvunnit på grund av utdikningar och sjösänkingsföretag. I de södra socknarna fanns också en större koncentration av lämningar från flera kvarnar i ett vattendrag. Kvarnarna i Ekån i Istorp socken utgör ett sådant exempel. På grund av den kuperade terrängen och de många små vattendragen har Sätilla och Hyssna socknar haft bättre förutsättningar att uppföra kvarnar. Det visar inte minst det stora antalet husbehovskvarnar som tas upp i förteckningen över mjölkvarnar från 1825. Men de flesta kvarnfallen i Hyssna och Sätilla har betydligt äldre anor än så. Det stora antalet skvaltor under 1600-talet förklaras i första hand av att skatte- och kronojord då dominerade socknarna. På samma sätt kan de få husbehovskvarnar i de södra socknarna förklaras av att här fanns en större andel frälsejord.

Sammanfattningsvis kan man säga att den metod jag använt har varit väl användbar för att finna spår från kvarnringen i Marks kommun. På lite mindre än fem dagar kunde jag relativt lätt lokalisera 23 lämningar efter kvarnverksamhet, men också lämningar efter sågar eftersom de ofta ligger på samma plats. Förutom att källstudien ger information om platsen för kvarnstället ges också kunskap om hur länge kvarnstället utnyttjats och vilken typ av kvarn som legat på platsen. Detta bidrar till en bättre tolkning av lokalen. Denna punktinventering gav också en bild av vad som finns kvar från kvarnringen i området. Det finns både tydliga ruiner efter kvarnar som nyttjats fram till slutet av 1800-talet och en bit in på 1900-talet och mer svårtolkade lämningar från äldre kvarnar, vilka också var svårare att lokalisera. I bästa fall finns det någon kvarnsten kvar, vilket tydligast skvallrar om det bedrivits någon kvarnverksamhet på platsen. För att finna spår från äldre kvarnar är de äldre geometriska kartorna ett ovärderligt material för att fastställa läget för kvarnen.

Kulturhistoriskt värde och antikvariska synsätt

Frågan är vad dessa lämningar från kvarnar har för betydelse för oss idag. Det finns naturligtvis inget enhälligt svar på den frågan. För vissa betyder stenarna i forsen säkert ingenting medan andra kan uppleva miljön suggestiv genom att den kan leda tankarna till historien och om hur platsen tidigare har utnyttjats. Hur kvarnar och kvarnlämningar uppfattas och vilket värde vi tillskriver dem är till stor del beroende av hur de uppmärksammas av kulturmiljövårdens institutioner. Som jag nämnde i inledningen tillhör lämningar från kvarnar i de flesta fall den kategori som kallas sentida eller efterreformatoriska. Vanligtvis hanteras inte sentida lämningar som fasta fornlämningar, vilket betyder att de har ett svagt skydd i samband med exploateringar eftersom de inte omfattas av kulturminneslagens skydd, trots att de enligt lagtextens egentliga mening är fasta fornlämningar.¹⁵⁹ Förklaringen ligger i den praxis som vuxit fram bland antikvarier ute på landets länsstyrelser och som i allmänhet innebär att inte hantera lämningar som har senare belägg än från 1700-talets första hälft. I

¹⁵⁹ Enligt kulturminneslagen 2 kap. § 1 är fasta fornlämningar lämningar efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergivna. KML i dess lydelse 1 jul 2000, 2 kap. 1 §

vissa fall kan dock yngre lämningar betraktas som fornlämningar om de bedöms vara särskilt värdefulla. Praxisen tillämpas dock inte helt konsekvent och det förekommer skillnader mellan olika länsstyrelser.¹⁶⁰

En rådande uppfattning har också varit att arkeologiska undersökningar av sentida bebyggelse lämningar inte bidrar till någon ny information till den kunskap som man redan har utifrån det skriftliga källmaterialen. Det vetenskapliga källvärdet anses därför vara lågt, jämfört med fornlämningar från förhistorisk tid.¹⁶¹ Vid en bedömning av en fornlämnings kulturhistoriska värde väger det vetenskapliga värdet tungt. Under det vetenskapliga värdet sortera ett visst antal förstärkande kriterier eller egenskaper av vilka just hög ålder eller avsaknad av källor har en dominerande ställning. Andra kriterier är exempelvis sällsynthet, representativitet, välbevarad och som visar synliga samband, kontinuitet, komplexitet eller homogenitet. Liksom hög ålder bidrar vanligtvis det unika eller sällsynta till ett högt kulturhistoriskt värde, medan det vanligt förekommande sällan har samma förstärkande egenskaper. Det vetenskapliga värdet bör dock bedömas först när fornlämnings karaktär definieras samt integreras i ett större forskningshistoriskt sammanhang. Då kan även det vanligt förekommande rymma vetenskaplig potential. En typ av fornlämning kan exempelvis vara vanligt förekommande i en viss region eller från en viss tidsperiod eller spegla en viss historisk process. Med andra ord kan kvantitativa aspekter tillsammans med den kunskap man har kring olika företeelser vara vägledande för att bedöma kvalitativa värden, som att lämningen är representativ eller karaktäristisk.¹⁶² Bilden av vissa lämningar som allmänt förekommande kan också med tiden förändras genom arkeologiska undersökningar och nya inventeringar. Dessutom kan fornlämningar som tidigare ansetts vara vanliga bli sällsynta p.g.a. sekundär borttagning.¹⁶³

Frågan om sentida lämningars antikvariska status och kulturhistoriska värde har också diskuterats under senare år. Framförallt har man diskuterat lämningar som berör de obesuttnas historia, dvs. torpgrunder eller backstugor. Exempelvis har arkeologen Mats Mogren kritiserat länsstyrelsens ointresse för dessa lämningar. Kritiken sammanfattas i följande citat; ”Det är tveksamt om en länsstyrelse skulle våga släppa ett järnåldersgravfält till bortschackning utan förundersökning, men en 150 år gammal ruin av en undantagsstuga skulle inte medföra samma ångest – och ändå vet vi så mycket mer om järnålderns gravskick i förhållande till undantagsfolkets levnadsvillkor på farfars farfars tid. Vem gör en omvända prioriteringen och släpper gravfältet?”¹⁶⁴

Sedan slutet av 1980-talet har man dock undersökt ett antal sentida bebyggelse lämningar. Dessa har i första hand utförts i samband med exploateringsarbeten och sällan har de varit undersökningens primära studieobjekt.¹⁶⁵ Än så länge har ytterst få lämningar från kvarnverksamhet undersökts. Men i Årby i Södermanland har Mattias Bäck genomfört en mer omfattande undersökning av ett kvarnkomplex. Tillsammans med andra fornlämningar så som hålvägssystem och kolningsgröpar utfördes undersökningen med anledning av att väg E20 strax intill Eskilstuna skulle läggas om. Kvarnen hade innan undersökningen daterats till 1700-talets mitt. Vidare källstudier visade dock att kvarnen som legat under godset Fiholm kunde dateras till 1600-talet första årtionden och att den första kvarnen troligen initierades av Axel Oxenstierna som då var ägare till godset. Trots att kvarnen klassats som sentida visade det sig att undersökningen gav mer resultat än vad man tidigare förutspått. Exempelvis gav undersökningen mer information om den tidigaste kvarnen samt att man fick en mer fullständig bild av hela kvarnanläggningen. Lösa fynd på platsen kunde dels ge svar på om det här hade funnits en kvarn före 1600-talet, dels berätta något om kvarntorparens levnadssituation.¹⁶⁶

¹⁶⁰ Lind, H och Svensson, E 2001. s.13 ff.

¹⁶¹ Carlie, A och Kretz, E. 1997. s. 214-215

¹⁶² Ibid. 1997. s. 216

¹⁶³ Ibid. 1997 s. 216

¹⁶⁴ Mogren, M 1995 s. 8

¹⁶⁵ Lind, H et al. 2001. s. 16-18.

¹⁶⁶ Bäck, M, 2001.

Inventerade kvarnar och antikvarisk status

Sentida bebyggelselämningar har inte heller konsekvent registrerats i fornminnesregistret. Det kan se lite olika ut beroende på när inventeringen är gjord samt att registreringen troligen har påverkats av vem som inventerat området. När det gäller lämningar från kvarnverksamhet ser också bilden olika ut i olika län. Vid en sökning i fornminnesregistret via FMIS¹⁶⁷ har sammanlagt 2888 lämningar från kvarnar registrerats. De flesta, 2617 är klassade som övrig kulturhistorisk lämning och 272 är klassade som fast fornlämning (se tabells 3 nedan). Flest inventerade kvarnlämningar har registrerats i Jönköping, Västra Götalands och Skånes län med 465, 472 respektive 316 registrerade lämningar. Som jag tidigare nämnt finns 14 lämningar registrerade i fornminnesregistret för Marks härad, varav en har klassats som fast fornlämning, vilken eller vilka, är dem vid Melltorp kvarn.

Skillnaden mellan länen kan naturligtvis bero på flera saker. För det första beror det på den ursprungliga förekomsten, graden av exploatering och som sagt kan registreringen bero på när området inventerats och av vem. I en del län har man också gjort nya inventeringar, exempelvis genom projektet skog och historia. Projektet drogs igång i Värmland 1995 på initiativ av skogsvårdsstyrelsen. Än så länge har ingen heltäckande inventering gjorts i landet, och projektet har kommit olika långt i olika län.¹⁶⁸ Det kan därför vara möjligt att dessa inventeringar kan vara avgörande för skillnaden av registrerade kvarnar mellan länen. Frågan är då vad skillnaden kan bero på när det gäller andelen kvarnlämningar som klassats som fornlämningar. Att det var så många i Värmland kan dels ha att göra med att fler uppmärksammades genom inventering inom projektet skog och historia, men gissningsvis har också Arvid Erneviks källstudie om kvarnar och sågar i Värmland haft en betydelse.

Tabell 3. Antalet registrerade kvarnlämningar i fornminnesregistret

Län	Antalet fasta fornlämningar	Antalet övriga kulturhistoriska lämningar	Summa	Procent fasta fornlämningar
Skåne	47	269	316	15
Blekinge	0	3	3	0
Halland	0	187	187	0
Kronoberg	19	88	107	18
Jönköping	1	464	465	0
Gotland	0	71	71	0
Västra Götaland	34	438	472	7
Östergötland	3	101	104	3
Södermanland	8	42	50	16
Stockholm	1	70	71	1
Uppsala	11	58	69	16
Örebro	6	60	66	9
Västmanland	11	91	102	11
Värmland	82	187	269	30
Gävleborg	3	57	60	5
Dalarna	43	185	228	19
Jämtland	0	76	76	0
Västernorrland	2	170	172	1
Summa	271	2617	2888	9

¹⁶⁷ Ett geografiskt informationssystem för fornminnesregistret. 18 av Sveriges län har än så länge digitaliserats.

¹⁶⁸ Aronsson, M 2002. s. 60 ff. Projektet är ett samarbete mellan skogsvårdsstyrelsen, riksantikvarieämbetet som har det övergripande ansvaret, länsstyrelsen och arbetsmarknadsstyrelsen. Till viss del har skogsvårdslagens hänsynsparagraf, §30, bidragit till projektets igångsättande. Enligt lagen som lyder enligt följande ska "skador till följd av skogsbruksåtgärder undvikas eller begränsas i och invid hänsynskrävande biotoper och värdefulla kulturmiljöer i skogen".

Kvarnbyggnader

I många fall återstår endast ruiner och lämningar från kvarnverksamhet. Men här och var finns ändå ett antal bevarade byggnader, vilka utgör en sista rest av landsbygdens småindustrier. Dessa byggnader liksom andra småindustrier som sågar, tegelbruk eller mejerier har ett högt bebyggelsehistoriskt värde, i synnerhet om teknik och synlig funktion fortfarande finns bevarad. Hur dessa uppmärksammas inom kulturmiljövården samt skyddas kan troligen liksom för kvarnlämningar variera mellan olika län och kommuner. Genom kulturminneslagens skydd har inte mer än 16 kvarnar förklarats som byggnadsminnen i landet.¹⁶⁹ Det är möjligt att det också finns kvarnar som är Q-märkta, enligt Plan och bygglagen, § 3:12 alternativt 3:10. Vanligtvis lever dock kvarnarna vidare tack vare hembygdsföreningarnas intresse och engagemang. Många kvarnar har restaurerats och i en del fall har man även rekonstruerat kvarnar på befintligt kvarnfundament. De bevarade kvarnarna i Mark utgör ju betydande exempel. En del bevarade kvarnar fungerar också som museum och ofta ingår de i en övrig kulturhistorisk intressant miljö. När det gäller den professionella kulturmiljövården är det länsstyrelsen i Kronobergs län som verkligen har uppmärksammat länets kvarnar. Kulturmiljöfunktionen har här gjort en inventering samt kulturhistorisk bedömning av länets kvarnar och sågar. Inventeringen har utgått från generalstabskartan som för länet trycktes omkring 1870. Inventeringen har sedan presenterats i en folder med en karta över länets kvarnar och sågar samt exempel på olika typer av kvarnanläggningar, vilka också kan besökas. Inledningsvis finns också en allmän historik över kvarnringen och om sågar.¹⁷⁰ Hela inventeringen finns dessutom tillgänglig via länsstyrelsen hemsida tillsammans med den kulturhistoriska bedömning.¹⁷¹

Industrihistoria eller agrarhistoria?

I det kulturhistoriska värdet rymmer såväl materiella som immateriella värden. Med andra ord är det kulturhistoriska värdet eller hur en kulturmiljö uppfattas beroende av den kunskap vi har kring olika företeelser. När det gäller kvarnringens historia är det en ganska så omöjligt uppgift att ge en heltäckande översikt över kunskapsläget, men under uppsatsens gång och genom sökning av litteratur och källor har ändå en bild utkristalliserats. Det har skrivits mycket om kvarnar, men den typ av litteratur som behandlar kvarnringen ur ett samhälleligt och ekonomiskt perspektiv är relativt tunnådd. I avsnittet om tidigare forskning och litteratur ges dock några exempel. Under uppsatsarbetet har också frågan uppstått om kvarnringens historia räknas till industrihistoria eller agrarhistoria och till vilken kategori tillhör lämningar från kvarnar samt var går gränsen mellan agrarsamhälle och industrisamhälle?

Kvarnens betydelse för jordbruksarbetet behandlas naturligtvis i den agrarhistoriska litteraturen, men därutöver har ringen verkligen inte stått i centrum för kulturgeografer eller agrarhistorikers forskningsintresse. I detta sammanhang är naturligtvis Sven Eks avhandling ett undantag. Avhandlingen är visserligen en etnologisk studie, men den kan likväl ha skrivits inom den kulturgeografiska disciplinen. Avhandlingen, från 1959, är skriven i en tid då etnologer fortfarande studerade landsbygdens miljöer och en utdöende allmogekultur. På den tiden fanns också ett gemensamt intresse och utbyte mellan etnologer och kulturgeografer att studera landsbygdens landskap. Omkring mitten av 1900-talet hade särskilt kulturgeografer som Torsten Hägerstrand eller Börje Hanssen ett starkt inflytande på den etnologiska forskningen. Etnologer var då inriktade på att studera innovationsförlopp och spridningsmönster i den folkliga kulturen.¹⁷² Denna influens är också tydlig i Eks avhandling.

Inom industrihistorisk forskning eller industriminnesforskningen som är ett relativt nytt akademiskt ämne har kvarnringen inte heller varit något primärt studieobjekt. Forskningen har varit inriktad på de näringsgrenar som växte sig stora efter 1800-talets mitt och som utgjorde Sveriges viktigaste

¹⁶⁹ RAÄ. Bebyggelseregistret.

¹⁷⁰ Kvarnar och sågar i Kronobergs län. 1999. Länsstyrelsen

¹⁷¹ www.g.lst.se

¹⁷² Saltzman, K 2003. s. 48 ff.

exportindustri. Industrihistoriska arbeten har också oftast varit inriktade på att studera en typisk industri för en viss region. Detta är till stor del är en följd av geograferna William William Olsson och Gunnar Arpis arbeten under 1950- och 60-talet, då Sveriges industriregioner kartlades och kategoriserades. Utgångspunkten för Olssons och Arpis forskning var huvudfrågan om ”varför industrin ligger där den ligger” och från vilken de utarbetade teorier om industrins lokaliseringssprinciper.¹⁷³ Av dessa regioner är inte helt oväntat Bergslagen med sin järn- och stålindustri väl undersökt samt gruvorter i Norrland. Tätt efter kommer sjuhäradsbygden och textilindustrin, Smålands glasindustri samt sågverk och pappersindustri utefter Norrlands kustområden. En av de industrier som däremot är lite undersökta, särskilt med tanke på dess betydelse, är livsmedels- och agrarindustri. De arbeten som har gjorts inom näringen har behandlat sockerbruk, mejerier och bagerier.¹⁷⁴

Kvarnnäringen är inte typisk för en viss region, den har ju funnits överallt om man bortser från de senare handelskvarnarna i landets hamnstäder. För definitionen om av vad som är industrihistorisk forskning och vilka studieobjekt som ska omfattas nämns just kvarnindustrin som en av de näringsgrenar som ligger i forskningsfältet marginaler.¹⁷⁵ Mindre industrianläggningar i agrar miljö har dock uppmärksammats i en översikt över kunskapsläget av riksantikvarieämbetet eftersom den typen av miljöer är lite undersökta. Kategorier som tas upp är bergsmännens byar, mindre gruvor, linskäktar, kalkugnar, små stenbrott t.ex. kvarnstenbrott, kvarn- och sågplatser. Små skvaltvarnar under byar räknas enligt denna definition inte till dessa miljöer.¹⁷⁶

Industriminnesforskningens utveckling och några internationella jämförelser

Genombrottet för industriminnesvård och industriminnesforskning började i Storbritannien vid mitten av 1950-talet. Intresset har därefter spridits till övriga Europa och ut i världen och vid slutet av 1960-talet blev ämnet accepterad som akademisk disciplin. Till en början var industriminnesforskningen främst inriktad på tekniska innovationer och bevarande av enskilda byggnader och monument. Särskilt har de tekniska framstegen uppmärksammats i forskningen i Storbritannien, vilket väl också har sina förklarliga skäl. Men under senare år har man dock strävat efter en mer socialt och kulturellt inriktad forskning och här har särskilt den svenska industriminnesforskningen kommit långt.¹⁷⁷

Länders industriutveckling och vilken typ av industrinäring som har varit dominerande har naturligtvis varit avgörande för hur industriminnesvården och industriminnesforskningen utvecklats inom länderna. I Sverige är det självklart att särskilt bergshanteringens mångåriga historia uppmärksammats. Medan röster i exempelvis Holland tidigt höjdes för att bevara de för landet så karaktäristiska väderkvarnarna, vilka användes för både dränering och industriell tillverkning. Generellt verkar dock kvarnar ha uppmärksammats mer i andra Europeiska länder jämfört med Sverige. I exempelvis Belgien är vatten- och väderkvarnar den kategori av industri som särskilt uppmärksammats i samband med den nationella inventeringen av industriminnet som publicerades 1986. I England har en del studier under 1990-talet fokuserat på att studera platser som utnyttjat vattenkraft. Här kan man också se en annan utveckling av industriminnesforskningen som har gått från att studera olika näringar och enskilda platser till att studera hela landskap. En kategori av industrilandskap, är s.k. linjära landskap, dvs. industrier som utnyttjat vattenkraft och som omfattar olika kategorier av industrier, allt från mjölkvarnar till väverier, pappersbruk, stångjärnshammare eller valsverk. Metoden för dessa inventeringar har utgått från kartor, historiska källor och dokument som därefter kombinerats med fältarbete. I exempelvis en undersökning i Sheffield har man även valt att lyfta fram dessa platsers inbördes relation samt ägandeförhållanden.¹⁷⁸ I Sverige kan särskilt det projekt som bedrivs i Norbergs bergslag representera ett motsvarande exempel på att studera hela

¹⁷³ Vikström, E. 1995. s. 16 ff.

¹⁷⁴ Isacson, M och Nisser, M. 1998. s. 32-33

¹⁷⁵ Adamsson, Rolf. 1998. s. 9

¹⁷⁶ Vikström, E. 1995. s 52.

¹⁷⁷ Palmer, M och Neaverson, P. 1998. s. 8 ff.

¹⁷⁸ Palmer, M. och Neaverson, P. 1998. s. 80-82

industrilandskap. Här analyseras olika miljöers inbördes och rumsliga samband samt placeras i en kulturhistorisk kontext. Syftet med projektet är också att tydliggöra dessa samband samt förmedla bergsnäringens betydelse för området.¹⁷⁹

En vidare utveckling av industriminnesforskningen och som nu börjar efterfrågas, är att tolkningar av vår industrihistoria sätts in i en bredare historisk kontext än vad som tidigare varit fallet.¹⁸⁰ I detta sammanhang föreslås exempelvis Marc Blochs forskning som ett exempel på ett sådant brett historiskt perspektiv som industriminnesforskningen kan arbeta inom. Och det är särskilt hans essä om vattenkvarnars tekniska utveckling och spridning som omnämns. Utgångspunkten är tvärvetenskapligt och problembaserad och förklaringar söks i sociala förhållanden, attityder och värderingar eller i geografiska, politiska och demografiska faktorer.¹⁸¹ Blochs forskningsinriktning ligger naturligtvis nära den historisk-geografiska forskningen som kännetecknas av tvärvetenskapliga metoder för att söka förklaringar till landskapets utveckling och karaktär.

---

¹⁷⁹ Berättelser om vårt samhälles historia – Svenska industriminnen. 2001. s. 70-72

¹⁸⁰ Palmer, M. och Neaverson, P. 1998. s. 3

¹⁸¹ Hughes T, P. 2003. s. 460 ff. (Artikeln ingår i nyligen utkommen antologi om dagens forskningsläge och framtida utveckling. Industrin avtryck).

Sammanfattning och diskussion

Det kuperade och varierande landskapet i Mark med många sjöar och vattendrag har utgjort goda förutsättningar för att uppföra vattenkvarnar. Redan under tidigt 1600-tal fanns ovanligt många kvarnar. Det är dessa spår från en långvarig och betydelsefull verksamhet som jag undersökt i denna uppsats. En stor del av uppsatsarbetet har därför gått ut på att söka och tolka källor som kan ge information om kvarnar. Källstudien som har omfattat både skriftliga källor och historiska kartor har legat till grund för en inventering i fyra socknar i Mark, men också för en historiegeografisk studie av kvarnningen i häradet. Metoden som karaktäriseras av en kombination av olika källor, inventering och dokumentation är framförallt kännetecknade för historisk geografi eller landskapsforskning, men används också inom historisk arkeologi eller inom industriminnesforskningen. I första hand använde jag historiska kartor för att placera ut platser med kvarnar på dagens referenskartor, men jag använde också kvarnkommissionens protokoll från 1699. I detta fall försökte jag lokalisera kvarnen utifrån hemmanets läge och omgivande topografi. Det var också vanligt att samma kvarnplats återkom från tidigare källor. I de flesta fall kunde jag relativt lätt lokaliseras platserna i fält. Från källstudien hade jag också kunskap om hur länge kvarnplatsen använts, åtminstone från 1600-talet och fram till 1800-talets slut, vilket underlättade tolkningen av platsen.

Inventering och dokumentation är nödvändigt för att identifiera värden och bevarandekriterier, men saknar egentligen betydelse om objekten inte sätts i relation till deras historiska sammanhang. Jag har därför lagt stor vikt vid att beskriva historien kring kvarnningen, särskilt under en tid då näringen var en angelägen politisk fråga. Avsikten att betona den ekonomiska aspekten och konkurrensen om näringen har varit att lyfta fram en ganska så ouppmärksam del av kvarnens historia och samtidigt fått understryka näringens betydelsefulla plats i historien. Den historiska delen ligger med andra ord till grund för en diskussion om vad dessa lämningar, i form av ruiner eller huggna stenar, representerar. Det är först därefter som kulturhistoriska värderingar och prioriteringar kan göras.

Varför hade då Marks härad så många kvarnar och varför så många husbehovskvarnar när man hela tiden strävade efter att få bukt med dem? Förklaringar har sökts i källmaterialet, dvs. på regional eller lokal nivå, i sociala strukturer och i yttre faktorer, dvs. samhällsliga förändringar under studieperioden. Att Mark under 1600-talet hamnade i ett mer ekonomiskt och politiskt perifert läge än tidigare kan vara en sådan yttre faktor som kan förklara antalet husbehovskvarnar i häradet. Möjligen fanns inte samma intresse att kontrollera näringen i denna del av landet som i den mer marknadsutvecklade stockholmsregionen. Dock kan den dominerande kvarntullsindustrin i Östsvrige med all sannolikhet också ses som ett resultat av feodala prestationer. Det kvarnpliktsystem som var rådande i regioner i Europa med ett utpräglad feodalt system, ger inte minst stöd för denna teori. Det är dock svårt att säga vilken eller vilka faktorer som väger tyngst, det skulle krävas en större studie för att svara på den frågan. Inte minst skulle det vara intressant att jämföra resultatet av kvarnkommissionens rannsakingar i olika delar av landet.

Eftersom det förekom skillnader mellan jordnatureernas fördelning inom häradet visade källstudien ändå tydligt att ägoförhållanden var avgörande för förekomsten av husbehovskvarnar. I den södra delen av häradet som hade ett större inslag av frälsejord fanns färre husbehovskvarnar, medan skvaltorna var många i de norra socknarna vars jordar till större del ägdes av krono- och skattebönder. Ägoförhållanden är en del av den samhällstruktur eller sociala struktur som vid sidan av naturgeografiska förhållanden, har en stor inverkan på en regions utveckling. En annan del av sociala strukturer är exempelvis attityder, seder och bruk. Av dessa har jag speciellt betonat den attityd som tycks ha funnits bland Markborna och som tog sitt uttryck i ett starkt motstånd mot överhetens kontroll. Forskare har även i andra sammanhang pekat på detta karaktärsdrag hos västsvensarna. Att det fanns många husbehovskvarnar i häradet borde tala sitt tydliga språk samt att troligen ingen kvarn dömdes att rivas i samband med kvarnkommissionens rannsaking.

En fråga som jag försökt besvara på i uppsatsen är hur kvarnar och i första hand lämningar från kvarnar uppfattas och uppmärksammas inom kulturmiljövården. När det gäller lämningar från kvarnar visade sig att de är en kategori som i samband med inventeringar behandlats lite olika i olika län,

vilket delvis kan bero på när inventeringen är gjord och av vem. Man kan också slå fast att kvarnlämningar i jämförelse med andra industrihistoriska lämningar, generellt har en låg status som fast fornlämning. I avsnittet ”kulturhistoriskt värde och antikvariska synsätt” har jag diskuterat kring vad detta kan bero på, och en fråga som i detta sammanhang blivit aktuell, är om kvarnningen ska räknas till det agrarhistoriska eller industrihistoriska forskningsfältet. Tydligt är att enligt de definitioner som ställts upp om vilka kategorier av näringar som ska omfattas av det industrihistoriska forskningsfältet är att kvarnar kan ingå, men dock inte alla. Mindre skvaltkvarnar ingår inte, utan sorteras in under agrarhistoria. Kvarnningens historia verkar därför hamna mellan två forskningsfält och detta kan i längden ha haft betydelse för hur de uppmärksammas i litteratur och forskning samt vid en bedömning av det kulturhistoriska värdet av en kvarnbyggnad eller kvarnlämning. Jag kan inte argumentera emot att små skvaltkvarnar under hemman snarare bör räknas till en agrarhistorisk miljö än en större hjulkvarn som tjänat ett stort område. Men att dela upp dem innebär också ett problem eftersom båda kategorierna har en gemensam historia. En annan förklaring kan vara att kvarnningen inte är typisk för en viss region och den har heller inte varit avgörande för Sveriges ekonomiska utveckling till skillnad mot de exportinriktade näringarna, i första hand bergshandlingen. Kvarnar är dock en kategori som inkluderats i industrihistoriska inventeringar och industriminnesforskningen i andra länder i Europa. I en del undersökningar i England har man också fokuserat på att studera platser och hela landskap som utnyttjat vattenkraft, inom vilka flera industrier kan ingå. Mellan England och Mark finns ju också industrihistoriska paralleller genom utvecklingen av textilindustrin. Etableringen av industrin skedde vid vattendrag som i många fall tidigare varit utbyggda för kvarnverksamhet eller för järnframställning. I Mark liksom för övriga sjuhäradsbygden verkar dock den långa kontinuiteten av utnyttjandet av vattenkraft ha överskuggats något, på grund av att man betonat textilhantverket i bygden.

Kontinuiteten är ju det som i många fall kännetecknar en plats som haft kvarnverksamhet eller där man utnyttjat vattenkraften för sågar, smedjor eller stampar. Källstudier kan därför bidra med ny kunskap och förhoppningsvis bidra till en ny syn på platser med kvarnlämningar. Möjligen är det också kunskapen om lämningens ålder och platsens kontinuitet, som tack vare Erneviks källstudie kan ha påverkat att fler kvarnlämningar klassats som fornlämningar i Värmland. Syftet är också att den historiska bakgrunden i uppsatsen ska bidra till en ny syn på de spår som finns kvar från kvarnar i ett område och vad dessa kan representera. Mot bakgrund mot den strävan som fanns att kontrollera kvarnningen i landet, kan kanske alla de små kvarnar som funnits i häradet till och med kunna sägas representera ett motstånd.

Syntesen av källstudier, inventering, dokumentation och historiska samband kan förhoppningsvis också ge upphov till nya motiv för att bevara miljöer med kvarnverksamhet. När det gäller bevarade kvarnbyggnader finns i många fall ett intresse bland allmänheten, möjligen för att kulturhistoriska miljöer vid vattendrag ofta utgör attraktiva och estetiskt tilltalande miljöer. Det är vanligt att kvarnar görs om till kafé och det finns många exempel på hembygdsföreningar som bevarar och rustar upp kvarnar. Det kan däremot vara svårare att fånga allmänhetens intresse när det gäller lämningar från kvarnar, och som inventeringen visade, kan dessa spår i många fall vara obetydliga och därför svåra att ta till sig.

En viktig fråga för kulturmiljövården är att förmedla och levandegöra kulturarvet. Hur just kvarnningens kulturarv skulle kunna förmedlas är dock en fråga som jag valt att inte gå in på i uppsatsen. Men den information om kvarnar och sågar som har gjorts av Kronobergs länsstyrelse utgör ett bra exempel på hur kvarnar och kvarnningens historia kan uppmärksammas. På deras webbsida är det möjligt att själv kunna ”klicka” sig fram och söka information om enskilda kvarnar i länet. Förhoppningsvis kan källstudien som gjorts i denna uppsats också utgöra en grund för att berätta om kvarnningen i Marks härad. För att gå vidare kan man exempelvis presentera information om olika platser med kvarnverksamhet med hjälp av illustrativa kartor. Här finns också en möjlighet att använda det äldre kartmaterialet och göra kartöverlägg och på så sätt förmedla en bild över 1600-talets landskap. Information kan läggas ut på kommunens eller läns museets hemsida eller presenteras i en folder. Skyltar och kulturstig är ytterligare exempel, eller lokala guider. Oftast finns en stor kunskap bland markägare eller aktiva inom hembygdsföreningen. Detta visade inte minst mitt möte med

företrädare från hembygdsföreningarna i Mark. Här finns verkligen ett stort engagemang och inte minst en stolthet över deras hembygds kulturhistoria. Avslutningsvis hoppas jag att denna uppsats kan komma till glädje och nytta för Markborna. Men också att metod och inventering kan användas och inspirera till fortsatt forskning i enligt min mening, en intressant men något bortglömd del av vår historia.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet

Kammarkollegiet. Kvarnar och sågar volym 18. Älvsborgs län
Kammarkollegiet 2:a provinskontoret. Förteckning över mjölkvarnar Älvsborgs län
Kvarntullen 1625 – 1627
Jordebok Älvsborgs län 1649, 1700, 1710

Övriga otryckta källor

RAÄ Fornminnesregistret.
RAÄ. Bebyggelseregistret.
Nils, G Carlsson. Inventering av Istorps kvarnar.
Höglund, Mats. 2004. Beskrivning av jordebok för Öresten. (Stencil)

Kartmaterial

Jordebok för Öresten. 1649-50. Bergshammarsamlingen 29 A. Riksarkivets kart- och ritningsarkiv.
Älvsborgs län Marks härad. Lantmätare Nils Erichson
Generalstabskarta nr. 25 Kungsbacka. Kartlagd 1839-42. Utgivningsår 1871
Häradsekonomiska kartan 1890-97
Ekonomiska kartan 1959

Internetkällor

Länsstyrelsen Västra Götaland Rapport 2003:2. *Vandringshinder för havsöring och lax. En inventeringsmetod för kulturmiljöer vid vattendrag.* www.5.o.lst.se/miljomal/Filsorter/PDF/2003-2.pdf
Svenskt Diplomatarium. www.ra.se/ra/diplomat.html
Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna: www.ra.se/ra/geometriska.html
Ångersjöprojektet. www.angersjo.lu.se/ProjectAngersjo/svprojekt.htm
Länsstyrelsen i Kronobergs län. www.g.lst.se
Digitala fornminnesregistret: www.fmis.raa.se/fmis/

Tryckta källor

Adamsson, Rolf. 1998. *Tankar kring svensk industrihistorisk forskning under 1900-talet.* Bebyggelsehistorisk tidskrift. Red. Morger Kersti.
Ahlberger, Christer. 1988. *Vävarfolket. Hemindustrin i Mark 1790 – 1850.* Göteborg
Ahlberger, Gunnar. 2000. *Marks historia I. Ett gränshärads historia från urtid till stormaktstid.* Gällstad.
Ahlberger, Gunnar. 2001. *Marks historia II. En vävbygd under stormaktstid- och frihetstid.* Gällstad.
Ahlberger, Gunnar. 2003. *Marks historia III. En vävbygd under omvandling 1770 till 1880.* Ulricehamn
Andersson Palm, L. 1993. *Människor och skördar. Studier kring agrarhistoriska metodproblem.* Historiska institutionen Göteborg.
Andersson Palm, Lennart, Gadd, Carl-Johan, Nyström Lars. 1998. *Föränderligt agrarsamhälle: Västsverige i jämförande belysning.* Humanistiska fakulteten Göteborgs universitet.
Arkeologisk kulturmiljövård och samhällsplanering. 1997. Red. Carlie Anne. Riksantikvarieämbetet.

- Braudel, F. 1979. *Teknikernas spridning: Energikällor och metallurgi. Vardagslivets strukturer. De möjligas gränser. Civilisationer och kapitalism 1400-1800.* Ordfront.
- Berättelser om vårt samhälles historia – Svenska industriminnen. 2001. Riksantikvarieämbetets program för det industrihistoriska arvet. Kunskapsavdelningen rapport Nr. 2001:5. Riksantikvarieämbetet
- Bäck, Mattias. 2001. *Axel Oxenstiernas kvarn. Bebyggelse och kvarnar i Årby ca 1630-1890.* Riksantikvarieämbetet
- Bäck, Mattias, 2000. *Kvarnkomplex I Östra-Rekarne och Åkers härader – en metodologisk studie och ett försök att återskapa försvunna landskap i norra Södermanland.* RAÄ. Arkeologiska skrifter no. 31. Människors platser.
- Clemensson, Per, Andersson, Kjell. 1987. *Släktforska steg för steg.* Falköping
- Campbell, Åke. 1950. *Det svenska brödet. En jämförande etnologisk-historisk undersökning.* Stockholm
- Ek, Sven. 1962. *Väderkvarnar och vattenmøllor.* Nordiska museets handlingar :58. Stockholm
- Ernevik, Arvid. 1982. *Kvarnar och vattensågar i Värmland. Från medeltid till omkring 1900.* Karlstad
- Gadd, Carl-Johan, 1998. *Jordbruksteknisk förändring i Sverige under 1700-1800 – regionala aspekter.* Ett föränderligt agrarsamhälle. Västsverige i Jämförande belysning.
- Gauldie, Enid. 1981. *The Scottish Country Miller 1700-1900. A history of Water-powered Meal Milling in Scotland.* Glasgow
- Hafström, Gerhard. 1981. *Kvarnrätt.* Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Band 9.
- Holmbäck, Å. 1914. *Kvarnkommissionerna. Enligt kungl. breven den 13 april 1697.* Jernkontorets vattenrättsutredning II. Stockholm
- Holmström E. 2002. *Agrarhistorisk landskapsöversikt. Västergötland och Dalsland.* 2002. red.
- Mascher, Catharina. Länsstyrelsen Västra Götaland. Nossebro
- Hopcroft, R. L. 2003. *Local Institutions and Rural Development in European History.* Social science history 27: 1 SSHA.
- Hughes Thomas, Park. 2003. *Marc Bloch and the history of technology.* Avango, Dag och Lundström Brita (red.) *Industrins avtryck.* Stockholm
- Holt, Richard. 1988. *The Mills of Medieval England.* Oxford
- Isacson, Maths och Nisser, Marie. 1998. *Industrisamhällets omvandling – en utmaning.* Kersti Morger (Red.) Bebyggelsehistorisk tidskrift Nr. 36. *Industriarvet i fokus*
- Jansson, Sam Owen. 1995. *Måttordboken.* Nordiska museet. Stockholm
- Lagerstedt, Anna. 1992. *Hade Ängersjöborna rent mjöl i påsen? En studie av kvarnnäringen i västra Hälsingland.* C-uppsats. Stockholms universitet
- Lagerqvist, Lars O, Nathorst-Böös, Ernst. 1984. *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid fram till våra dagar.* Uppsala
- Langdon, John. 2004. *Mills in the medieval economy. England 1300-1540.* Oxford
- Lind, Hans, Svensson, Eva och Hansson, Johanna. 2001. *Sentida bebyggelse lämningar i antikvarisk och arkeologisk verksamhet. Projekt uppdragsarkeologi.* Rapport. 2001:2. Riksantikvarieämbetet.
- Lindström, Tore. 1995. *Kvarnar i Gäsene härad. Från Borås och de sju häraderna.* Årgång.43. Kulturhistoriska föreningen. Borås
- Mogren, Mats. 1995 *Vår utforskade gårdag – Efterreformatorisk arkeologi i Sverige – dess ljusglimtar och brister* META 1995: 3
- Myrdal, Janken. 1999. *Svenska jordbrukets historia. Jordbruket under feodalismen 1000-1700.* Stockholm
- Palmer, Marilyn och Neaverson, Peter. 1998. *Industrial Archeology. Principles and Practice.* London
- Persson, Christer. 2003. *Hemslöjd och folkökning. En studie av befolkningsutveckling, proto-industri och andra näringar ur ett regionalt perspektiv.* Växjö universitet. Göteborg
- Saltzman, Katarina. 2003. *Inget landskap är en ö. Dialektik och praktik i öländska landskap.* Lund
- Sandström, Birgitta. 1986. *Svensk konsthistoria. Gustav Vasas tid 1523-1560.* Lund
- Sveriges ortnamn. 1916,1917. *Ortnamnen i Älvsborgs län. Marks härad. Del XI:1, Norra delen. Del XI:2. Södra delen.* Kungliga ortnamnskommittén. Stockholm
- Sjögren, Otto. 1921. *Sverige. Geografiskt topografiskt statistisk beskrifning.* Tredje delen. Stockholm
- Spade, Bengt, Törnblom, Mille. 1997. *Tag hand om tekniken. Inventering av kulturhistoriskt intressanta miljöer.* Riksantikvarieämbetet

- Stenman, L 1998. *Rätten till land och vatten ur ett svedjefinskt perspektiv*. Högskola i Karlstad. Forskningsrapport 98:6. Karlstad
- Stenström, Jonas. 2002. *Agrarhistorisk landskapsöversikt. Västergötland och Dalsland*. 2002. red. Mascher, Catharina. Länsstyrelsen Västra Götaland. Nossebro
- Strid, Jan, Paul. 1999. *Kulturlandskapets språkliga dimension. Ortnamnen*. RAÄ. Uppsala
- Styffe, Carl Gustav 1864. *Grundregalernas uppkomst*. Stockholm
- Söderberg, Johan. 1993. *Civilisering, marknad och våld i Sverige 1750-1870: En regional analys*. Stockholm
- Tollin, Clas. 1991. *Ättebackar och ödegården. De äldre lantmäterikartorna i kulturmiljövården*. Riksantikvarieämbetet
- Tollin, Clas. 1999. *Rågångar, gränshallar och ägoområden. Rekonstruktion av fastighetsstruktur och bebyggelseutveckling i mellersta Småland under äldre medeltid*. Kulturgeografiska institutionen Stockholms universitet.
- Vikström, Eva. 1994. *Industri miljöer på landsbygden. översikt över kunskapsläget*. RAÄ
- Wadström, R 1952. *Svenska kvarnstermer*. Uppsala
- Watts, Martin. 2002. *The Archeology of Mills and Milling*. Gloucestershire.
- Winberg, Christer. 1994. *Marknad och region i Sverige*. (Recension av Johan Söderberg, *Civilisering, marknad och våld i Sverige 1750-1870*.) Historisk tidskrift. Stockholm

Bilaga1. Inventerade lokaler i Mark kommun

Hyssna socken

- 1.** x. 6390272, y. 1304789. Torstensred. Källa; Generalstabskartan. Murar efter kvarnbyggnad med mindre huggna stenar. Inga rester efter kvarnstenar. Ca 50 m uppströms finns en kraftig fördämning vid en mindre sjö med en dammlucka av stora huggna stenar och kraftiga stockar. Fördämningens storlek och konstruktion var svårbedömd eftersom den är mycket igenvuxen med sly och granar. Fallhöjd ca 2 m. vattendragets bredd ca 1,5m.
- 2.** x. 6388385, y. 1302829. Olofsred. Källa; Kvarnkommissionens protokoll (K.K.), Kammarkollegiet 2:a provinskontoret (Kam. 2:a. p.), generalstabskartan. Kvarnen har varit en tullkvarn från 1600-talet. En kvarn tas upp i jordeboken redan 1636. Enligt generalstabskartan låg här 2 st. kvarnar och en såg, men på häradskartan är endast sågen utsatt. Dessa har legat i Ulån som rinner mellan Masjön och Härsjön. Åns bredd är ca 3-4 m och fallhöjden är mellan 4 – 6 m. På platsen finns ett flertal synliga lämningar efter en kvarnbyggnad, fördämningar och en såg under en sträcka av ca 50 m. Överst finns rester efter en fördämning och därefter två stycken pelare som utgjort grunden till en kvarn. Pelarna är ca. 3 m. höga och består av tuktade murade stenar. Därefter finns ytterligare rester efter en fördämning. Längre ned i forsen finns lämningar efter sågen som var i bruk fram till 1959. Grunden till sågen består av mindre huggna murade stenar. Kugghjulet till sågen ligger vi sidan av forsen, här ligger också en kvarnsten.
- 3.** x. 6385768, y.1306437. Läckö kvarn och såg Källa; Äldre geometriska kartan 1649. (Ägk, K.K., Kam. 2:a. p., generalstabskartan, häradskartan. Tullkvarn från 1768. Enligt generalstabskartan fanns så många som tre kvarnar och ett sågverk i Locköfallen i ån Surtan. Den bevarade kvarnbyggnaden i tre våningar var enligt hembygdsföreningen i bruk fram till 1969. I slutet drevs kvarnen ej av vattenkraft utan av el. Hembygdsföreningen har nu rustat upp kvarnen. Inredning och teknik är bevarad som exempelvis stenkvarn, valskvarn, rensverk och kross. Mitt emot kvarnbyggnaden, på västra sidan finns ruiner efter en såg. Kvarnen ligger på Surtans östra sida. Här är forsen bred och ström. fallhöjd ca 2-3 m. bredd från 7 till ca 12 m.
- 4.** x.6385757, y.1306453. Bua Källa; Kam. 2:a. p., Arne Arnell från hembygdsföreningen i Hyssna visade mig platsen. På platsen finns inga synliga rester efter grunder till en kvarn. Däremot finns två ganska små kvarnstenar, ca 1,10 m. i dm, vid sidan av bäcken. Ca 7 m. uppströms finns spår av en fördämning. Vattendrag är en liten bäck som inte är mer än ca 0,5– 1m. bred, fallhöjden är ca 1,5 m.
- 5.** koordinater ? (Lilla Hålsjöns västra sida vid Hyssnaleden) Backa. Källa; Arne Arnell. Vid Backa vid Hålsjön finns en liknande typ av lämning. Här finns inte några synliga rester efter vare sig kvarngrund eller fördämning. Det enda tydliga tecknet på att här har legat en kvarn är två mindre kvarnstenar vid bäckfårans nordliga sida. Vattendraget är en liten bäckfåra, ca 0,5 m. bred. Fallhöjden är ca. 3 – 4 m.
- 6.** Melltorp kvarn och såg, Källa; Kam. 2:a. p., Generalstabskartan, häradskartan. Vid Surtans östra sida. Sågindustrin drivs fortfarande idag. Den bevarade kvarnen i trä som uppfördes 1856 är i tre våningar. Den har under senare år rustats upp och har byggts om till Café. På och omkring platsen har tidigare legat ett flertal kvarnar. 5 st. lämningar efter kvarngrunder och/eller sågar kan urskiljas vid åns västra sida, mitt emot den befintliga kvarnbyggnaden. Strandbanken är urgröpt, plangjord och belagd med sten. En kraftig fördämning är uppförd för den nya kvarnen. Fallhöjden är enligt ägare till kvarnen och sågen 4.20 m. Surtans bredd är här mellan 8 – 15 m.
- 7.** x. 6389009, y.1306570. Stora Rya Källa; K.K, Kam. 2:a. p., generalstabskartan. Här är vattnet strömt och på östra sidan reser sig en hög bergvägg. Det är därför naturligt att man under lång tid utnyttjat vattenkraften just här. Källorna talar om flera platser för kvarn samt såg. När jag besökte området fann jag dock endast en möjlig plats för en kvarn. Vid lokalen är strandbanken vid åns östra sida urgröpt och sidorna är belagda med sten. En fördämning skär diagonalt snett ned från åns västra

sida fram till platsen. Ån är här ca 10 m. bred och har en liten fallhöjd på mindre än 0,5 m. Rester efter en trälucka i vattendraget talar dock för att man till ganska nyligen utnyttjat platsen. Omkringboende kan säkert ge svar. Ca 200 m. uppströms finns ruiner efter en metallsvav.

8. x. 6388030, y.1308889. Kleven Källa; Kam. 2:a. p., generalstabskartan. Det finns idag inga synliga rester från någon kvarngrund. Däremot finns lämningar efter ett dämme som består av tuktade stenar. Ängen ovan dämmet har enligt markägaren kallats dammen. En kvarnsten finns också på gården och har använts som trädgårdsbord. Vattendraget är ca. 1 m. brett och har en fallhöjd på mellan 0.5 - 2.m.

9. x. 6384055 y.1305325, Nordbacka. Källa; Ä.g.k. Kvarnen var inte utritad på kartan, men den troliga platsen för kvarnen är i en dalsänka ca 500 m. från gården. Lämningen består av några tuktade kallmurade stenar på båda sidor om bäcken. Troligen är lämningen rester efter ett dämme, men det är svårt att säga om lämningen har någonting med 1600-talets kvarn att göra utan vidare undersökningar. Bäckfåran har en liten fallhöjd och är inte större än ca 0,5 m.

Sätla socken

10. x. 6387147, y 1299655. Strömma. Källa; K.K., Kam. 2:a. p., generalstabskartan, häradsekonomiska kartan. Tullkvarn från 1600-talet. En vacker bevarad kvarnbyggnad i två våningar. Byggnaden är i sten av huggen granit med vita fogar. Till kvarnen hör en stor damm, ca 150 x 60 m. och dammlucka. Bevarad är också trumman som hålls upp av stockar och som leder fram vattnet till kvarnhuset. En laxtrappa har ordnats vid dämmet. Kvarnen ligger i Gärån och har här en fallhöjd på ca 6 m.

11. x.6387614, y.1300516. Härsnäs. Källa; K.K., Kam. 2:a. p., generalstabskartan. Vid Härnsås gård, också i Gärån strax efter utloppet från Härsjön finns tydliga lämningar efter dämme, kvarn och såg. Dämmet är sentida och gjutet i cement. Vid platsen förgrenar sig ån och bildar i mitten en holme. Vid den norra bäckfåran finns en kvarngrund av huggna stenar. Grunden är ca 3 x 4 m. och ca 2 m. hög. Vid den andra sidan ligger en ruin efter en såg som enligt markägaren var i bruk fram till 1930. vid sidan av ån ligger en halv kvarnsten. Ca 200 m. (x. 6387592, y. 1300198.) nedströms finns lämningar efter ytterligare en kvarn. Av hörnstenarna till kvarngrunden sticker tre höga pelare upp på mellan tre till fyra m. Strax ovan finns lämningar av ett kraftigt dämme av huggna stenar. Ån är ca 3 m. bred, fallhöjd ca 1,5 – 2 m.

12. x.6386856, y.1298915. Hestra. Källa; Ä.g.k., Kam. 2:a. p. Kvarnen är inte utritad på kartan. Det troliga är att kvarnen stått i Gärån. Idag ligger gården ca 600 m. från ån, men det är också osäkert var den ursprungliga gården har legat. Vid åkantens södra sida, vid den angivna lokalen fann jag en hel och en halv kvarnsten. Stenarna hade en diameter på ca 1,40 m. och en bredd på ca 18 cm.

13. x.6391883, y.1300629. Bosgården. Källa; Ä.g.k., K.K., Kam. 2:a. p., Tullkvarn från 1825. då förändrad till hjulkvarn. Generalstabskartan, häradskartan. Kvarnen har legat i en dalsänka eller ravin som bildats av Storån. Idag finns här ett mindre vattenkraftverk från 1960. Just på denna plats finns av naturliga skäl inga lämningar kvar efter någon äldre kvarn, men det är också möjligt att en kvarn legat längre uppströms eller nedströms. Bakom kraftverket finns en trumma i betong, troligen för en turbin.

14. x. 6391996, y.1294738. Kvarnåsen. Platsen har inte dykt upp i de källor jag använt, men namnet talar ju för att här har legat en kvarn. Gården Kråkered, ca 1 km söder om Kvarnåsen har däremot haft en kvarn enligt den äldre geometriska kartan 1649, men kvarnen är inte utsatt på kartan. Även i förteckningen över mjölkvarnar från 1825 (Kam. 2:a. p.), tas en husbehovskvarn upp under hemmanet. Det är möjligt att Kråkered och kanske fler närliggande gårdar haft en gemensam kvarn i vattendraget. I vattenfallet som forar från en liten sjö ned till Östra Ingsjön finns flera lämningar efter kvarn- och sågverksamhet. Viken i Ingsjön där vattnet har sitt utlopp heter också sågviken. Lämningarna är av sentida karaktär och intill vägen finns idag ett litet vattenkraftverk, men som inte verkar vara i bruk. Ovan kraftverket finns ruiner efter sågen, samt en fördämningen i betong för vattenkraftverket. Ca 40 m. uppströms finns ruiner kvar efter en kvarn. Sidorna utefter forsen är uppmurade av huggna stenar.

En kraftig fördämning med en pelare delar forsen. På den östra sidan finns en murad grund. Grunden är ca 6 x 6 m och har en källare med ett djup på ca 2 m. I forsen ligger idag ett slags hjul i järn som ser relativt modernt ut. Det är oklart vad det använts till. Ca 160 m. uppströms (x.6391866, y.1294703) vid den lilla sjön har troligen varit platsen för ytterligare en kvarn. Det finns inga synliga rester efter någon kvarnbyggnad, men det ligger två stora kvarnstenar i forsen. Stenarna är ca 1,20 m. i diameter och ca 18 cm. tjocka. Fördämningen kan ha varit där det idag finns en bro mellan forsen och sjön. Vattendraget är ca 3 m. brett och fallhöjden varierar mellan 1 till 7 m.

15. x. 6393194, y.1294215. Gäddhult, Källa; Ä.g.k., Kam. 2:a. P., Kvarnen är utritad på kartan. Den troliga platsen för kvarnen borde ha varit där det idag finns en förfallen såg. Sågen har enligt markägaren varit i bruk fram till 1980-talet. Tak och väggar har på många ställen rasat in, men en del av tekniken finns kvar. Fram till sågen har vattendraget murats upp så att det bildar en lång ränna i vilken stockarna leddes från Öresjön, en liten sjö norr om östra Ingsjön. Vattendragets bredd är 1- 2 m. fallhöjd ca. 3 m.

16. x.6385595, y.1297142. Håkankila Källa; Ä.g.k., Kam. 2:a. p., Generalstabskartan. Strax intill gården som ligger i en stark sluttning finns en kvarnsten, ca 2 m. i diameter, vid ett mindre vattendrag. Stenen ligger på en naturlig plan stenhäll som möjligen kan ha fungerat som en grund för kvarnen. Ca. 8 m. uppströms finns lämningar efter en fördämning. Strax intill finns ytterligare en kvarnsten av ungefär samma storlek som den förra. Vattendraget bredd är ca 1 till 2 m. Fallhöjden är ca 5 till 7 m.

17. x. 6387726, y.1297406. Hulsta Stora. Källa; Ä.g.k., K.K., Generalstabskartan. Vid besöket fanns jag ingen synlig lämning efter grund till kvarn eller dämme. Däremot ligger en stor kvarnsten intill vattendraget, strax intill vägen som korsar vattendraget. Kvarnstenen är ca 40 cm tjock och ca 2 m. i diameter. Vattendragets bredd är ca 3 till 5 m. fallhöjden är ca 7 m.

18. x. 6382118, y. 129590. Flohult Storgården. Källa; Ä.g.k. Kam. 2:a. p. Kvarnarna, fyra stycken är utritade på kartan. kvarnarna var placerade i den bäck som rinner ned mot sjön Lygnern. Sluttningen mot sjön är brant och bäcken bildar här en liten ravin i vilken det finns flera lämningar efter kvarnverksamhet. Längst ned, ca 150 m. från vägen ligger en mindre kvarnsten, ca 1,20 m. i diameter, i två halvor. Ca 4 m. uppströms ligger ytterligare en kvarnsten i samma storlek som den förra. Intill finns några huggna stenar som bildar en kvadrat. Ca 6 m. längre upp finns ett fragment av ytterligare en kvarnsten med ett järnstag. Här finns ytterligare ett röse av huggna stenar som kan vara en rest efter en fördämning eller kvarngrund. Ca 20 m. uppströms finns en ytterligare grund. Denna är större och tydligare. De flesta lämningarna har en karaktär av att vara äldre snarare än sentida. Möjligen kan det finnas rester kvar efter de kvarnar som var utritade på 1649 års karta. I förteckningen över mjölkvarnar togs tre kvarnar upp under gården. Ellen Andersson som är född på gården och som idag 101 år minns att det fanns en kvarn på gården när hon var liten. Vattendragets bredd är ca 0,5 till 1 m. och har en fallhöjd på 2 till 7 m.

Istorp socken

19. x. 6359107, y. 1299345 . Ekarebo, Källa; Ä.g.k., Kam. 2:a. p., Generalstabskartan och Häradsökonomiska kartan. Flera lämningar av kvarnar under en lång sträcka på ca 1,5 km, varav en skvaltkvarn är restaurerad och återuppbyggd av hembygdsföreningen. Vid lilla Eksjöns utlopp (x. 6358869, y. 1299430) finns rester efter ett äldre dämme och ett nyare dämme samt en grävd kanal. Ca 400 m. nedströms finns flera lämningar efter kvarngrunder, dämmen, och grävda kanaler. Några lämningar består av tuktade kallmurade stenar, vilka kan tolkas som att de är äldre. Andra lämningar är av sentida karaktär med större huggna eller sprängda stenblock. Ett dämme som ligger ca 50 m. från bäckfåran har kraftiga huggna stenblock och är murade med cement. Dämnet är ca 12 meter brett och har en höjd på mellan 3,5 till 4 m. 60 m nedför slänten finns solida murar kvar efter en kvarnbyggnad med en yta på 12,5 x 9 meter. Kvarnen som kallades Bengts kvarn hade enligt Nils G Carlssons inventering en turbin istället för kvarnhjul. Ekån är här ca 3-4 m. bred och fallhöjden varierar mellan 0,5 till 3,5 m.

20. x. 6359654, y. 1301411. Nilsagården, Källa; Nils G Carlsson, RAÄ Fornminnesinventering. En tydlig lämning efter en hjulkvarn. I dagens terräng är det svårt föreställa sig att det här har legat en kvarn eftersom kvarnen ligger i en hage långt ifrån ett vattendrag. En kanal som dels är uppbyggd av jordvallar, dels murad med sten har lett fram vattnet till kvarnen. Vattnet har letts från en mindre bäck, men på grund av senare dikningar och täckdikningar är bäcken borta. Kanalen har varit mellan 2,5 till 1 m. bred, fallhöjden har varit ca. 2, 5 m. marken har grävts ur där kvarnhjulet har stått. Intill finns murar som utgjort grunden till kvarnhuset. Grunden är rektangulärt, ca 4 x 4 m. och är omkring 1,5 m. höga. En inre mur, parallell med den ena långsidan, har en högre pelare som troligen burit upp kugghjulet. En ytterligare lägre mur, ca 6 m. lång är troligen en del av en uppfart som lett fram till kvarnhuset. Intill kvarnhuset ligger en kvarnsten. Stenens diameter är ca. 1,10, tjockleken är ca 20 cm. kvarnen har tydliga refflor. Kvarnen var enligt Nils G. Carlsson i bruk fram till 1910.

21. x. 6360132, y. 1303068. Strömmared. Källa; K.K., Kam. 2:a. p., generalstabskartan. På den troliga lokalen för kvarnen finns en otydlig lämning efter en kvarngrund. Troligen försvann kvarnen i samband med att Lillån, i vilken kvarnen har legat, dikades ur vid slutet av 1800- talet. Kvarnen, var enligt uppgift av Nils G. Carlsson, en stor hjulkvarn innan den togs ur bruk. Kvarnen har varit en tullkvarn sedan 1600-talet.

Öxnevalla socken

23. x. 6365181, y. 1305228. Elofstorp. Källa; Ä.g.k., K.K, Kam. 2:a. P. Under Elofstorp Landbogården, Skattegården och Sigården upptas en husbehovskvarn under respektive gård i förteckningen över mjölkvarnar. Gårdarna ligger på båda sidor om vattendraget. På en sträcka av ca 200 m finns flera lämningar efter kvarnverksamhet. Överst finns ett dämmet, ca 40 m. från en liten stenbro med den korsande vägen. Dämmet består av en vall av obearbetade stenar. En berghäll har även utnyttjats på den södra sidan av ån. 50 m. nedströms, efter bron, är åkanten uppmurad med huggna stenar och bildar här en kanal. Strax efter finns ett litet röse som kan ha utgjort en grund till en kvarnbyggand. 130 m. längre ned finns en tydligare lämning som består av ett röse av obearbetade stenar och som troligen varit grunden till en kvarnbyggnad. Röset är ca 3,5 x 5 m och ca 2 m. högt. Ån strömmar fram i botten av en ravin och terrängen talar för att vattendraget varit betydligt större än vad det är idag. Kvarngrunden ligger också en bit från vattendraget som idag är 1,5 till 3 m. brett och har en fallhöjd på ca 0,5 till 1 m.

24. x. 6369043, y. 1308832. Hyltenäs. Källa; K.K. Kam. 2:a. P, generalstabskartan, häradskartan. En kvarn var legat under Hyltenäs sedan 1600-talet och enligt Generalstabens fanns även en såg här. Kvarnen och sågen har legat utefter det vattendrag som förbinder sjön Tolken med Östra Öresjön. Senare utdikningar har förändrat platsen avsevärt. En gammal stenalvsbron, öster om gården strax intill vägen markerar dock åns tidigare sträckning. Vid åns östliga sida finns ett stort område på ca 40 gånger 70 m. med flera stensatta vallar och eventuella grunder som kan vara lämningar efter såväl såg som kvarnverksamhet. 250 m. nedströms finns ytterligare ett röse, ca 5,5 x 7 m. Enligt häradskartan ska kvarnen dock ha legat vid åns västliga sida, men som jag inte hade möjlighet att nå vid tillfället. Kanske uppfördes en ny kvarn i samband med att vattendraget dikades ur vid slutet av 1800-talet. En mer ingående studie av kartor och källor över området skulle ge klarhet åt lämningarna samt de stora förändringar som skett i området.

- Äldre geometriska kartor (Ägk.) – 1649-50
- Kvarnkommissionens protokoll (K.K.) – 1699
- Kammarkollegiet 2:a provinskontoret (Kam. 2:a. P). Förteckning över mjölkvarnar i Elfsborgs län – 1825.
- Generalstabskartan – Kungsbacka. Kartlagd 1839-42. Utgivningsår 1871
- Häradskartan – 1890-97

Bilaga 2. Grundkarta: Länskartan, översikt

